अर्घाखाची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा ामाजिक शास्त्र ङ्काय
अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोो
वर्षकोदोस्रो पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
रुद्र प्रसाद खनाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६९

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि छात्र रुद्र प्रसाद खनालले **अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँले तयार पारेको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुरमा सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६९/०८/२२

....

सहप्रा.डा. कृष्ण प्रसाद घिमिरे

(शोध निर्देशक)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविको तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६४/०६६ को छात्र रुद्र प्रसाद खनालले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गर्नु भएको **अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन** शीर्षकको शोत्रपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृति गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख) ....

२. सहप्रा.डा. कृष्ण प्रसाद घिमिरे (शोध निर्देशक) ....

३. श्री दुर्गादत्त अधिकारी (बाह्य परीक्षक) ....

मिति : २०६९/०८/२८

कृतज्ञता ज्ञापन

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन शीर्षकमा यो शोधपत्र नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु सहप्रा.डा. श्री **कृष्ण प्रसाद घिमिरे**ज्यूको निर्देशनमा तयार पारिएको हो । आफ्ना विविध व्यवस्तताका बेला पनि आफ्नो अमूल्य समयको प्रवाह नगरी अत्यन्त स्नेहपूर्ण रूपमा जुनसुकै बेला पनि परिश्रमपूर्वक यसै शोधपत्रका निम्ति कुशल निर्देशनमा मलाई हाँसीहाँसी सल्लाह, सुझाउ र नीति निर्देशन गर्दै असल मार्गमा डोऱ्याउने शोध निर्देशक तथा आरणीय गुरुप्रति सदा चीर ऋणी रहनेछु । यसका साथै शोधको प्रस्तावलाई स्वीकृत गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको सङ्कलन, गायन, लिपिबद्ध गर्ने आदि कार्यमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण अर्घाखाँचीबासी तथा वरपरका दाजु-भाइ, दिदीबहिनी, बुबाआमा, कलाकार, गायक र सज्जन महानुभावहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोध पत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने अर्घाखाँची जि.वि.स.का प्राविधिक मित्र श्री शेषकान्त घिमिरे (ओसन) ज्यू तथा जि.वि.स.का सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरू साथै अर्घाखाँची जिल्ला शिक्षा कार्यालयका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । गीत सङ्कलनकै क्रममा अर्घाखाँचीका विभिन्न स्थानमा मेरासाथ गई सहयोग गरिदिने सहपाठी मित्र रुद्रमणि खनालज्यू प्रति पनि आभारी छु ।

यस शोधकार्यका लागि आवश्यक पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा अप्रकाशित शोधपत्रहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, त्रि.वि. नेपाली विभागको पुस्तकालय र आफ्ना लेख रचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण लेखक तथा सहयोगीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसका साथै शोधपत्रलाई छिटोछरितो र शुद्धसँग टङ्कन गर्न सहयोग गरिदिने युनिभर्सल फोटोकपी तथा कम्प्युटर सेन्टरका श्री सुभाष खत्री र जनक सामरीलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा लोकगीतका विभिन्न सामग्री र क्यासेटहरू सुरक्षितसाथ सङ्ग्रह गरिराखेको जानकारी गराउँदै यस शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

....

रुद्र प्रसाद खनाल

शैक्षिक सत्र : २०६४-०६६
क्रमाङ्क : २५८
मिति : २०६९।८।११

विषय ूची

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधपत्रको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधकार्यको औचित्य	४
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.७ सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद दुई

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ पृष्ठभूमि	७
२.२ भौगोलिक स्थिति	७
२.३ नदीनाला, झरना तथा तालहरू	८
२.४ वनजङ्गल	९
२.५ प्रमुख स्थलहरू	९
२.६ सामाजिक अवस्था	९
२.६.१ जातजाति	१०
२.६.२ धर्म	१०
२.६.३ भाषा	१०
२.६.४ पेसा	११
२.६.५ रहनसहन	१२
२.७ आर्थिक अवस्था	१२
२.८ शैक्षिक अवस्था	१३
२.९ जनसंख्या	१४

२.१० साहित्यिक अवस्था १५
२.११ यातायात १५
२.१२ निष्कर्ष १६

परिच्छेद तीन

लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोक साहित्य १७
३.२ लोकगीतको परिभाषा १८
३.३ लोकगीतका आवश्यक तत्त्वहरू २०
३.४ लोकगीतको वर्गीकरण २२
३.५ लोकगीतका विशेषताहरू २५
३.६ लोकगीतको महत्त्व २९
३.७ निष्कर्ष २९

परिच्छेद चार

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको परिचय र वर्गीकरण

४.१ पृष्ठभूमि ३१
४.२ अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको वर्गीकरण ३१
४.२.१ धार्मिक गीतहरू ३२
४.२.१.१ भजन ३२
४.२.१.२ कीर्तन ३४
४.२.१.३ व्रतगीत ३४
४.२.१.४ आरती ३५
४.२.२ संस्कार गीत ३५
४.२.२.१ मागल/सगुन ३५
४.२.२.२ रत्यौली जिउँती ३६
४.२.३ श्रमगीत/कर्मगीत ३७
४.२.३.१ असारे गीत/बालीगीत ३७
४.२.३.२ दाइँगीत ३८

४.२.४ पर्वगीत ३९
४.२.४.१ तीजका गीत ३९
४.२.४.२ मालसिरी/मालश्री ४१
४.२.४.३ सराएँ ४२
४.२.४.४ भैलो ४३
४.२.४.५ देउसी/दिउसरी ४४
४.२.४.६ मारूनी ४५
४.२.४.७ सोरठी ४६
४.२.४.८ ख्याली ४७
४.२.५ बाह्रमासे गीत ४७
४.२.५.१ झ्याउरे गीत ४८
४.२.५.२ दोहोरी गीत ४९
४.२.५.३ गन्धर्व गीत ५०
४.२.५.४ बालगीत ५१
४.२.५.५ जागरण गीत ५२
४.२.५.६ निष्कर्ष ५३

परिच्छेद - पाँच

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन

५.१ विषयवस्तु ५५
५.१.१ सामाजिक चित्रण ५५
५.१.२ आर्थिक चित्रण ५६
५.१.३ सांस्कृतिक चित्रण ५७
५.१.४ नारी जीवनको चित्रण ५९
५.१.५ प्रकृतिको चित्रण ६०
५.२ संरचना ६२
५.३ गीतितत्त्व ६३
५.३.१ सन्देश ६३

५.३.२ भाव ६४
५.३.३ लय वा भाका ६४
५.३.४ थेगो र पुनरावृत्ति ६६
५.४ अन्य घटक तत्त्व ६७
५.४.१ अलङ्कार विन्यास ६७
५.४.२ रसानुभूति ७१
५.४.३ विम्ब र प्रतीक ७५
५.५ भाषाशैली ७६
५.६ निष्कर्ष ७९

परिच्छेद - छ

उपसंहार

६.१ सारांश ८०
६.२ निष्कर्ष ८२
परिशिष्ट **८४-११३**
सन्दर्भ सामग्री सूची **११४-११६**

ङ्क्षेपीकृत शब्दूची

ई	: ईस्वी
गा.वि.स.	: गाउँ विकास समिति
चौ.सं.	: चौथो संस्करण
जि.वि.स.	: जिल्ला विकास समिति
ते.सं.	: तेस्रो संस्करण
दो.सं.	: दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प.सं.	: पन्ध्रौं संस्करण
प्रा.लि.	: प्राइभेट लिमिटेड
पा.वि.के., त्रि.वि.	: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृ.	: पृष्ठ
नं.	: नम्बर
रा.वि.से.	: राष्ट्रिय विकास सेवा
लि.	: लिमिटेड
शै.सं.	: शैक्षिक सत्र
सं.	: संस्करण
सम्पा.	: सम्पादक
सा.सं.	: सातौं संस्करण
स्व.	: स्वर्गीय

परिच्छेद एक
शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र अन्तर्गत धारापानी, ढाकावाङ्ग, गोखुङ्गा र हंसपुर गाउँ विकास समिति भित्रको क्षेत्रलाई लिइएको छ । उक्त क्षेत्रको भूभाग विभिन्न प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, जातीय आदि विविधताले भरिएको क्षेत्र मानिन्छ । यहाँको समाजमा बाहुन, क्षेत्री, मगर, ठकुरी, गुरुङ्ग, कामी, सार्की, दमाईं आदि जातका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । यहाँका मानिसहरूले छैँठी, न्वारान, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह, चौरासी र मृत्यु जस्ता संस्कारकर्म र तीज, दसैं, तिहार आदि चाडपर्वहरू मनाउँछन् । यी संस्कारकर्म र चाडपर्व मनाउँदा सम्बन्धित गीतहरू गाएर मनोरञ्जन गर्ने गर्दछन् । यहाँको लोकजीवनका छैँठी, व्रतबन्ध र विवाह जस्ता संस्कारकर्महरूमा भजन र मागल गीतहरू गाइन्छन् । रत्यौली विवाह संस्कारमा वरको घरमा गाइने गीत हो । तीजमा तीजेगीत, दसैँमा मालसिरी र सराएँ, तिहारमा भैलो, दिउसरी, मारूनी, ख्याली र सोरठी गीत गाइन्छन् । पूजाआजा र धार्मिक अनुष्ठानका बेला, भजन, कीर्तन, आरती जस्ता गीतहरू गाइन्छन् भने रोपाइँ र दाइँजस्ता विशेष कर्मका बेला रोपाईं (बाली) र दाइँगीतहरू गाइन्छन् । त्यसैले यहाँका चाडपर्व, संस्कारकर्म र लोकगीतको सम्बन्ध नङ र मासुको जस्तै रहेको छ ।

यसरी गाइने विभिन्न प्रकारका गीतहरूको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन भए पनि फरक फरक गीतहरूका विशेषरूपमा अध्ययन गर्दै जाँदा चरित्र निर्माण, समाज सुधारका लागि नैतिक उपदेश दिने रहेको पनि पाइन्छ । त्यस्ता गीतहरूमा यथार्थ र व्यवहारिक जीवनसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको यथार्थ चित्रण पाइन्छन् । अनपढ, अशिक्षित र ग्रामीण झुत्रेझाम्रे महिला, पुरुषहरूबाट गाइने ती गीतहरूमा छन्द, अलङ्कार र रस जस्ता शास्त्रीय नियमका कुराहरू पनि स्वतस्फूर्त रूपमै आएका हुन्छन् । जसले गर्दा यहाँका लोकगीत साहित्यिक आस्वादनका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छन् ।

१.२ मस्याकथन

नेपाली लोकसाहित्यमा मात्र नभई लिखित साहित्यका समृद्धिका लागि लोकगीत बलियो स्तम्भको रूपमा रहेको छ । नेपाली लोकजीवनका आफ्ना अनुभूति, छटपटी, ढुकढुकी, सुस्केरा र सुसेली सबैथोक प्राकृतिक सौन्दर्यका प्रेरणाले लयात्मक रूपमा प्रस्फुटन हुने स्वर लहरीलाई लोकगीत भनिन्छ । नेपालका विविध प्राकृतिक सौन्दर्यस्थलमध्ये अर्घाखाँची पनि एक हो । त्यसैको फलस्वरूप यहाँ पनि लोकका अनुभूति, सुख-दुःख, हर्ष आदि कुराको अभिव्यक्ति लोकगीतका माध्यमबाट धेरै पहिलेदेखि नै प्रस्तुत हुँदै आएको पाइन्छ तर यहाँ गाइने लोकगीतका बारेमा हालसम्म समग्र रूपमा अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य निम्न लिखित समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ -

(१) अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा के कति गीतहरू प्रचलित रहेका छन् र तिनको प्रकारगत वर्गीकरण के कसरी गर्न सकिन्छ ?

(२) अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतहरूलाई के कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका मूल उद्देश्य समस्या कथनमा उठाइएका सम्पूर्ण समस्याको समाधान गर्नु रहेको छ । शोध अनुसन्धान पश्चात तिनै समस्याहरूको समाधान गर्न निम्न लिखित उद्देश्य राखिएका छन्-

(१) अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा प्रचलित लोकगीतको सङ्कलन गर्ने र तिनको प्रकारगत वर्गीकरण गर्ने,

(२) अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने ।

१.४ पूर्वकार्यको मीक्षा

हाल नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा निश्चित क्षेत्र, भाषा वा विषयका लोकगीतहरूको अध्ययन अनुसन्धान र चर्चा गर्ने प्रयास भइरहेका छन् । त्यस सन्दर्भमा कमै मात्र भए पनि अर्घाखाँचीका केही व्यक्तिहरूले यहाँका लोकगीतको सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ । लोकगीत के हो भनेर बुझ्नका लागि अर्घाखाँचीकै लोकगीतको चर्चा क्रमिकरूपमा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन आउँछ ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेले अर्घाखाँचीको पटौटी गा.वि.स. मा गाइने प्रतिनिधिमूलक नेपाली लोकगीतको स-विस्तार वर्णन गरेका छन. (कृष्णप्रसाद घिमिरे, "पटौटी गाउँ पञ्चायतका लोकगीतहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन", **भिलेज प्रोफाइ**, २०४२ पृ. ७३-८५) त्यहाँका लोकगीतका विशेषताका बारेमा उल्लेख त हुन्छ तर अर्घाखाँची जिल्लाका सबै लोकगीतहरूको अध्ययन भएको पाइँदैन ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेले असारे गीत वा रोपाइँ गीतको मात्र परिचय, गाउने तरिका र विविध उदाहरण समेत प्रस्तुत गरेका छन् (कृष्णप्रसाद घिमिरे, 'अर्घाखाँचीतिर गाइने असारे गीत', **साहित्य सौगात**, २०४६, वर्ष ३, अङ्क ४, फाल्गुण-चैत्र, पृ. २९-३०) । यसमा कुनै एक किसिमको गीतको मात्र भएपनि विस्तृत चर्चा हुन थालेको पाइन्छ । यसले अर्घाखाँचीका लोकगीतहरूको अध्ययनका लागि आंशिक प्राप्ति गरेको छ ।

माधवराज चुँदालीले आफ्नो शोधपत्रमा लोकगीतको सामान्य चर्चा गरेका छन् (माधवराज चुँदाली, अर्घाखाँची जिल्लाको साहित्यिक योगदान, २०५५, पृ. २७-२९), तर अर्घाखाँचीका लोकगीतको ज्ञानका लागि सामान्य पूर्वाधार पनि मिल्न सक्दैन ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेद्वारा नै अर्घाखाँचीका लोकगीतहरूको समग्ररूपमा वर्गीकरण र विश्लेषण गरी एक लघुअनुसन्धान तयार पारिएको छ । यसमा प्रतिनिधिमूलक अर्घाखाँचीका लोकगीतको विश्लेषण गरिएको छ । (कृष्णप्रसाद घिमिरे, अर्घाखाँचीका लोकगीतको विश्लेषणात्मक अध्ययन, २०५७) यसले लोक गीतको गहन रूपमा अध्ययन गरी सैद्धान्तिक आवश्यक पूर्वाधार पनि बनाएको छ ।

लक्ष्मी पाखेलद्वारा आफ्नो शोधपत्रमा अर्घाखाँचीका लोकगीतको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । (लक्ष्मी पोखेल, अर्घाखाँचीका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, २०५९) यसले लोकगीतको गहन रूपमा अध्ययन गरी सैद्धान्तिक आवश्यक पूर्वाधार बनाएको छ तर पूर्ण रूपले अर्घाखाँचीका पश्चिमी भेगलाई समेट्न सकेको छैन ।

अर्का गीतकार विष्णबहादुर सिंहले अर्घाखाँचीको ठाडा दहस्थानको सम्झनामा 'ठाडाको दह' २०५७ नामक गीति सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् । (विष्णुबहादुर सिंह, ठाडाको दह) तर यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित गीत लोक भाकाका नभई आधुनिक छन् ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेको अर्को लेख "अर्घाखाँचीका तीजे गीतको विश्लेषण" मा प्रस्तुति, आकार-प्रकार, भाषा, विषय, प्राकृतिक चित्रण आदिलाई आधार मानेर तीजे गीतको

विश्लेषण गरिएको छ । (कृष्णप्रसाद घिमिरे, **नव आकाङ्क्षा**, २०५८ वर्ष १, अङ्क २, पृ. ११-१४) । यो विश्लेषणबाट अर्घाखाँचीका अन्य गीतहरूको विशेषरूपमा विश्लेषण गर्न प्रयाप्त आधार मिल्छ ।

कृष्णप्रसाद घिमिरेको "नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण" **अनुसन्धानात्मक समालोचना,** २०६९ शीर्षकमा लोकगीतको परिचय दिँदै वर्गीकरण गरेर केही लोकगीतलाई उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । अर्घाखाँची जिल्लाका विभिन्न भेगमा गाइने ती गीतलाई सन्दर्भ स्रोत व्यक्तिको उल्लेख सहित प्रस्तुत गरिएको हुनाले विश्लेषण वस्तुवादी बनेको देखिन्छ । यसमा लोकगीतका आवश्यक तत्त्वको समावेश गरिएको छैन तापनि यस जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन गर्न सहयोग मिलेको छ ।

यसरी लोकगीतको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विभिन्न प्रयासहरू भए पनि अझसम्म विभिन्न क्षेत्र, भाषा वा विषयका लोकगीतहरूको समग्र रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हुन सकिरहेको छैन । त्यही समस्या अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा पनि छ । यहाँ विभिन्न अवसरहरू मेलापात, चाडपर्व, संस्कार कर्म र अन्य बेलामा पनि विभिन्न गीतहरू गाइन्छन् । ती गीतहरू नै यहाँका लोकभाकाका गीत हुन् । उपर्युक्त चर्चाहरूबाट ती सबै प्रकारका गीतहरूको विशेष चर्चा नभइसकेकाले त्यसको अभाव खट्किएको बेला अवश्य पनि यस "अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन" शीर्षकको शोधकार्यले सहयोग गर्ने आशा राखिएको छ । यो शोधकार्यमा अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका सम्पूर्ण क्षेत्रमा गाइने नेपाली भाषाका लोकगीतलाई समेटेर अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

लोकगीतमा लोकजीवनका विविध पक्ष धर्म, संस्कृति, समाज, सुख-दुःख र तीता मीठा अनुभवहरू व्यक्त गरिएका हुन्छन् । आजको समाजमा पश्चिमी संस्कारको प्रवेशले आधुनिक गीतहरूको नाममा स्थानीय मूल्य, मान्यताहरूलाई प्रतिविम्बित गर्ने लोकगीत ओझेलमा पर्ने आँटेको परिस्थितिमा लोकगीतको अध्ययन, अनुसन्धान र सम्बर्द्धन गरिनु अत्यन्तै आवश्यक छ । प्राकृतिक हिसावले हेर्दा यो क्षेत्र लुम्बिनी अञ्चलकै सबैभन्दा उच्च क्षेत्र गोखुङ्गा गा.वि.स. मा रहेको सिमेदेउरालीको लेक समुद्री सतहदेखि ८२५० फिट उचाईमा रहेको छ । यो क्षेत्रको उत्तरतर्फ गुल्मी जिल्ला सिमाना रहेको छ भने पश्चिमी भागमा प्युठान जिल्ला रहेको छ । यो क्षेत्रको माथिल्लो भेगमा बस्ने मगर समुदायको नेपाली

भाषा उच्चारणमा शब्दवर्णमा भिन्नता पाइनु मुख्य विशेषता पाइन्छ । यसै महत्त्वलाई बुझेर हालसम्म विशेष रूपमा अध्ययन नगरिएको अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन गर्दै तिनका मूल्य र मान्यतालाई जोगाउन र लोकगीतका विविध पक्षगत अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्ने औचित्य यो शोधकार्यको रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको ीमा.ंन

नेपाली लोकसाहित्यको क्षेत्रमा लोकगीतको क्षेत्र व्यापक छ तापनि विशेष अध्ययन र अनुसन्धानका लागि एउटा निश्चित क्षेत्र आवश्यक पर्ने हुँदा यस शोधपत्रमा नेपालको लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेग धारापानी ढाकावाङ्ग, गोखुङ्गा र हंसपुर गा.वि.स. तथा त्यस वरपरीका क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाका लोकगीतको अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ ामग्री ङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रको विषय वा शीर्षक नै लोकगीत भएकाले अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगको स्थलगत अध्ययन नै सामग्री सङ्कलनको मुख्य विधि रहेको छ । यसक्रममा उपयुक्त समयानुसार अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगका विभिन्न स्थान र गाउँमा गई त्यहाँ प्रचलित पर्व, संस्कार, कर्म, धार्मिक, बाह्रमासे आदिमा गाइने गीतहरूलाई टिप्ने र रेकर्ड गर्ने काम गरिएको छ । लोकगीतका स्थानीय कलाकार, गायक-गायिका, युवा-युवती, बृद्ध-बृद्धा, अनुभवी व्यक्ति, विद्वान् आदिसँग शोध खोजका साथ सल्लाह र सुझाव पनि लिइएको छ । सम्बन्धित पुस्तकहरूका साथै पत्र पत्रिकाहरूको अध्ययनका लागि पुस्तकालयको पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले यसमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति र पुस्तकालयविधिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

यस क्रममा लोकगीतको प्रकृति तथा प्रस्तुति र स्वरूपलाई केलाई सैद्धान्तिक पक्षबाट विश्लेषण गरिएको छ । यसरी लोकगीतको विश्लेषण गर्दा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित मूलशीर्षक र आवश्यकता अनुसार उपशीर्षकसमेत राखी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ :

परिच्छेद एक	:	शोध परिचय
परिच्छेद दुई	:	अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगको सङ्क्षिप्त परिचय
परिच्छेद तीन	:	लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय
परिच्छेद चार	:	अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको परिचय र वर्गीकरण
परिच्छेद पाँच	:	अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको गीतितत्त्वका आधारमा अध्ययन
परिच्छेद छ	:	उपसंहार/निष्कर्ष

अन्त्यमा यस शोधपत्रको क्षेत्र भित्रमा गाइने लोकगीतलाई परिशिष्ट-१ मा राखिएको छ भने परिशिष्ट दुईमा अर्घाखाँची जिल्लाको नक्सा दिइएको छ । यसरी नै सन्दर्भ सामग्री सूचीलाई वर्णानुक्रमका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई
अर्घाखां चीजिल्लाको पश्चिमी भेगको ङ्क्षिप्त परिचय

२.१ पृष्ठभूमि

अर्घाखाँची जिल्ला भौगोलिक विविधता भएको एउटा पहाडी जिल्ला हो । यहाँ निकै अग्ला-अग्ला पहाडदेखि लिएर होचा बेसी र खोचहरू पनि छन् । यहाँका वनपाखामा विभिन्न जातका पशुपंक्षी तथा वनस्पतिहरू पाइन्छन । विभिन्न नदीनाला, झरना तथा पोखरीहरूले सिंचिएको यस जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र साह्रै रमणीय छ । यहाँ विभिन्न जाति र भाषा-भाषिका, आ-आफ्नै सांस्कृतिक मान्यता र परम्परा छन् । विभिन्न जात जातिहरू भए तापनि लेकदेखि बेसीसम्म बसोबास गर्ने सम्पूर्ण मानिसहरूमा मानवताको सम्मान गर्ने भावना पाइन्छ । विभिन्न ठाउँमा धार्मिक तथा पौराणिक स्थलहरूले रमणीय बनेको यस क्षेत्रको महत्त्व निकै देखिन्छ ।

२.२ भौगोलिक स्थिति

अर्घाखाँची नेपाल अधिराज्यको पश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने लुम्बिनी अञ्चलका पहाडी जिल्लाहरूमध्ये तराइसँग सीमाना जोडिएको जिल्ला हो । यो जिल्ला विश्वमानचित्रमा २७°४५' उत्तरदेखि २८°६' उत्तरी अक्षांश र ८२°४५' पूर्वदेखि ८३°२३' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ ।[१] यो जिल्ला १९९३ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफलमा फैलिएको छ । यो जिल्ला गण्डकी र कर्णाली प्रदेशको बीचमा रहेको झण्डै थेप्चिएको त्रिकोण जस्तो आकारमा उत्तरतिर केही साँघुरिएको र दक्षिणतर्फ अलि फुकेको छ ।[२]

यस जिल्लाको पूर्वमा पाल्पा र गुल्मीको केही भाग, पश्चिममा प्युठान र दाङको केही भाग, उत्तरमा गुल्मी र प्युठानको केही भाग र दक्षिणमा कपिलवस्तु जिल्ला पर्दछन् । चुरे र महाभारत श्रृङ्खला एक आपसमा आबद्ध भएर रहेका जिल्ला अन्तर्गत अर्घाखाँची पनि एक हो । दक्षिणमा चुरेको फेदीसम्म फैलिएको यस जिल्लामा करिब ३०५ मी. (१००० फिट) देखि २५१५ मी. (८२५० फिट) सम्म अग्ला भू-भाग रहेका छन् ।[३]

---

१. **नेपालका जिल्लाहरूको विवरण**, चौ.सं. (काठमाडौ : राष्ट्रिय अनुसन्धान परिषद्, १९९९), पृ. ६०१ ।
२. ऐजन ।
३. **नेपालका जिल्लाहरूको विवरण**, पूर्ववत् ।

यस जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र भन्नाले यहाँ ढाकावाङ्ग गा.वि.स., धारापानी गा.वि.स., गोखुङ्गा गा.वि.स. र हंसपुर गा.वि.स. रहेका छन । यस क्षेत्रको पूर्वमा किमडाँडा गा.वि.स. पर्दछ भने पश्चिममा प्युठान जिल्ला सिमाना रहेको छ । उत्तरमा गुल्मी जिल्ला सिमाना रहेको छ भने दक्षिणमा खिल्जी गा.वि.स. र अँसुरकोट गा.वि.स. पर्दछन् । यस क्षेत्रका लेक भागमा समशीतोष्ण हावापानी पाइन्छ भने बेसीहरूमा उष्ण मनसुनी हावापानीको प्रभाव पाइन्छ । यस क्षेत्रको पश्चिमी भाग ढाकावाङ्ग धारापानी गा.वि.स. मा जनसंख्याको आवादी बाक्लो छ भने उत्तरी भाग गोखुङ्ग, हंसपुरमा भने जनसंख्याको आवादी केही पातलो छ । यस क्षेत्रको बीचको भागमा केही वन जङ्गलले ओगटेको छ भने माथिल्लो भागमा केही ठाउँमा घाँसे मैदान पनि पाइन्छ ।

२.३ नदीनाला, झरना तथा तालहरू

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगबाट बग्ने ठूला नदीहरू नभए पनि उक्त क्षेत्रबाट उत्पत्ती भई बग्ने खोलाहरू खहरेहरू धेरै छन् । नदी कै रूपमा बग्ने र सिंचाईको लागि जिल्ला भित्र धेरै जमिन सिंचित गर्ने खोला हो खाकाबेशी खोला । यो नदी हंसपुर गा.वि.स.को बामरूक बाट उत्पन्न भई दक्षिणतर्फ बगेको छ । हंसपुर गोखुङ्गा, ढाकावाङ्ग, धारापानी हुँदै दक्षिण तर्फ बगेको यस नदीमा पानीको मात्रा पनि बढी छ । जसको फलस्वरूप यी गा.वि.स. हरूका अधिकांश खेतमा सिंचाई यही खोलाको भरमा गरिन्छ । त्यस्तै गरी धारापानीबाट बग्ने खारखोला, लम्चीखोला, गोखुङ्गाको सेपानीबाट बग्ने साम्ने खोलाहरू पनि चर्चित छन् । यी गा.वि.स. हरूका बीचबीचबाट बग्ने अन्य खहरे खोलाहरू पनि धेरै छन् । यहाँका चर्चित खाकाबेशी खोला, लम्ची खोला र साम्ने खोलाहरू अन्तत झिमरूक नदीमा गई मिसिन्छन । यहाँको लामो नदी भनेको खाकाबेशी खेला हो । यहाँका झरनाहरू मध्ये सेपानीको झरना, पात्ले खोला, बामरूकको झरना रमणीय छन् । तालहरू यस क्षेत्रमा त्यति ठुला पाइँदैनन् । साना पोखरीहरू प्रसस्त पाइन्छन् तालहरू अन्तर्गत ठुला पोखरा भन्ने ढाकावाङ्ग गा.वि.स. मा रहेका २ वटा पोखरीहरू भने चर्चामा आउँछन् ।

यसरी यस क्षेत्रका प्राकृतिक सम्पदाले यस क्षेत्रको प्राकृतिक दृश्यहरूमा वन, नदी, झरना, आदिले गर्दा अझ सौन्दर्यता थपेका छन । यस क्षेत्रमा प्राकृतिक गुफा पनि भएकोले जुन गोखुङ्गाको देउरालीमा अवस्थित छ , थप रमणीय बनाएको पाइन्छ ।

२.४ वनज„ल

अर्घाखाँची जिल्ला वनजङ्गलका दृष्टिले अगाडि छ । यहाँको हावापानीमा विविधता भएकाले गर्दा वनजङ्गलमा विभिन्न बोटविरूवा पाइन्छन् । कृषि तथा पशुपालनको आवश्यकता पूर्तिगर्ने मुख्य साधन वनजङ्गल नै हो । यस क्षेत्रको जङ्गलमा तल्लो भेगमा साल, सल्ला, धार्ने, चिलौनी, चिउरी, टुनी, शिरीष, तिजुजस्ता रूखहरू पाइन्छन् भने माथिल्लो भेगमा गुराँस, ओखर, लाँकुरी, पाँकुरी, काफल, उत्तिस, काब्रो, दबदबे, बाँझ, कटुस, मसुर जस्ता जातका रूखहरू पाइन्छन् । जुन दाउराका रूपमा बढी प्रयोग हुन्छन ।

यस क्षेत्रको जङ्गलमा विभिन्न प्रकारका जडीबुटीहरू पाइन्छन् । यस्ता जडीबुटीहरूमा सतुवा, बरूवा, हर्रो, बर्रो, पर्से, टोप्रे, अमला, असुरो, दुबसिक्की, गानेगुर्जो, निमजस्ता जडीबुटीहरू पाइन्छन् तर सही तरिकाले खोज अनुसन्धान र सदुपयोग भने भएको पाइँदैन । यहाँका जडीबुटीहरूको उपयोग हुन सकेमा स्वदेशी तथा विदेशी मुद्राको समेत आर्जन हुन सक्ने देखिन्छ ।

२.५ प्रमुख स्थलहरू

अर्घाखाँची जिल्लाका पौराणिक तथा धार्मिक स्थलहरू प्रशस्त मात्रामा छन् । यस जिल्लाको पश्चिमी भेगमा पाइने पौराणिक तथा धार्मिक स्थलहरूमा हंसपुर गा.वि.स. को बामरूकको नरसिंह स्थान, दर्घाको भगवती मन्दिर, हंसपुर राँगामारेको कालीको मन्दिर, गोखुङ्गाको देउरालीथान, सिमेदेउराली मन्दिर, ढाकावाङ्गको कोट भगवती मन्दिर, ढाकावाङ्गको ढावाचौर देवीको मन्दिर, ढाकावाङ्गको खाकाबेशीको भूमेको थान, हंसपुरको द्धारेखोलाको भूमेको थान, साम्नेखोलाको कालीको मन्दिर लगायतका स्थानहरू चर्चामा छन् । यहाँ यी मन्दिहरूमा विभिन्न समयका मेलापर्वमा तीर्थजात्रा गर्ने गरिन्छ ।

२.६ सामाजिक अवस्था

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसलाई समाजको खाँचो पर्छ । विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म, पेसा भएका व्यक्तिहरू समाजमा एकत्रित भएर सामाजिक जीवनयापन गरिरहेका हुन्छन । नेपाल बहुभाषिक बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय हिन्दू राज्य हो । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा पनि विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म, पेसा भएका व्यक्ति एक आपसमा मिलेर बसेका छन् । जुनसुकै सामाजिक जनजीवन भित्र त्यस समाजका

जातजाति, पेसा, धर्म, रहनसहन, भाषा, संस्कार आदि पर्दछन् । त्यसैले अर्घाखाँचीको पश्चिमी समाजमा विद्यमान उल्लिखित विषयमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

२.६.१ जातजाति

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगलाई जातीयताको हिसाबले हेर्दा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य, र शुद्र चारै जातिको बसोबास पाइन्छ । यी मध्ये यहाँ ब्राह्मण जातिको बाहुल्य रहेको छ । यस क्षेत्रमा ब्राह्मण जातिको बसोबास वर्तमानमा मात्र नभई प्राचीन समयदेखि नै ज्यादा रहेको पाइन्छ । अन्य जातिमा क्षेत्री, ठकुरी, मगर, गुरुङ्ग, कुमाल, नेवार, कामी, दमाई, सार्की, बादी आदि धेरै जातिको बसोबास भए तापनि यहाँको समाज पुरुषप्रधान छ । परिवारमा सर्वेसर्वा पुरुष नै हुने प्रचलन छ । आजभोलि भने शिक्षाको विकासले महिलाहरूमा पनि सामाजिक कार्यमा सहभागिता बढेको देखिन्छ ।

२.६.२ धर्म

यस क्षेत्रमा विभिन्न जातिको बसोबास भए तापनि यहाँका अधिकां जनताहरू हिन्दू धर्मका अनुयायी छन् । यहाँका करिब ९९% जनता हिन्दू धर्म मान्दछन् र उनीहरूले हिन्दू धर्म अनुसार नै आफ्नो संस्कृतिको जगेर्ना गरेका छन् । केही मात्रामा अन्य धर्म मान्ने मानिसहरूमा बौद्धिष्ट र क्रिष्चियनको संख्या छ । जे भए पनि यस क्षेत्रको धार्मिक सहिष्णुता राम्रो स्थितिको रहेको पाइन्छ ।

२.६.३ भाषा

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा विभिन्न जातजातिको बसोबास भए तापनि यहाँका अधिकांश जनताहरू मातृभाषाका रूपमा राष्ट्रभाषा नेपाली नै बोल्छन् । मगर जातिको बाहुल्य भएका ठाउँ धारापानीको फलामखिली, गोखुङ्गाको देउरालीखोला, सेपानी, साँट, अल्गाबाँध, हंसपुरको राँगामारे, लोहोरी, लगायतका केही ठाउँमा उनीहरूले आफ्नो परिवार भित्र मगर भाषा बोल्ने गर्दछन् । अन्यव्यक्तिहरूसँग भने राष्ट्र भाषा नेपाली नै बोल्छन् । नेपाली भाषा बोल्ने क्रममा केही मगर र गुरुङ्ग जातिले 'त' लाई ट/ड बनाएर बोलेको पनि पाइन्छ । त्यस्तैगरी कामी, दमाई, सार्की आदिले पिँध=पैँद, विहान =बेन, भिनाजु =भेनाजु, मलाई =मालाई जस्ता केही शब्दको प्रयोग केवल मौखिक रूपमा मात्र गर्छन् र लिखित रूपमा भने मानक नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्छन् ।

कुल जनसंख्याको ९८% जनताले बोल्ने भाषा नेपाली नै भए पनि यहाँ बोलिने भाषिकामा नेपाली भाषाको मानक रूपभन्दा केही बेग्लै प्रकारको संरचनात्मक स्वरूप फेला पर्दछ । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगको भाषिक स्वरूपलाई खोतलेर हेर्दा यस्ता शब्दहरू धेरै भेटिने गर्दछन् । यसरी यहाँ प्रचलित केही शब्दहरूलाई मानक नेपाली भाषासँग तुलना गर्न सकिन्छ, जस्तै :

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगको नेपाली	मानक नेपाली
मस्तै	धेरै
होच	रहेछ
कौनो	कुन
यत्न / यत्क	यहाँ
कत्न, जत्न	कहाँ, जहाँ
भो	हुँदैन
गएपार, आएपार	गएदेखि, आएदेखि
कन्नो	पिठ्युँ
छोप्नु,	समात्नु
आइसल	अर्कोसाल
बर्को	पछ्यौरा
ह्वार्तै	तुरून्तै

२.६.४ पेसा

अर्घाखाँचीका पश्चिमी भेगका जनताको मुख्य पेसा कृषि हो । यहाँका करिब ९९% जनता कृषिमा नै निर्भर छन । पहाडी भू-भाग भएको कारणले यहाँ सिंचाइको असुविधा छ । बेसी भागमा मात्र सिंचाइ युक्त जमिन भएको हुँदा अधिकांश जमिन आकाशे पानीको भरमा खेती गरिन्छ । यसरी आकाशे भरमा खेती गर्दा आशातित उब्जनी भने हुन सकिरहेको छैन तर पनि आफ्नो अधिकांश समय यही आकाशे भरको खेती लगाउनु बाध्यता बनेको छ । पहाडी भागको उब्जाउ माटो बर्षाको पानीले बगाएर लैजाने र हिउँदमा वा खेती लगाउने समयमा पानी नपर्नु, अतिबृष्टि, अनावृष्टि आदिको प्रकोपले गर्दा आजभोलि खाद्यान्न आपूर्तिको लागि तराई क्षेत्रमा भर पर्नु पर्ने स्थिति छ । यस क्षेत्रमा कृषि बाहेक अरू कुनै उद्योग धन्दा छैन । केही केही ठाउँमा व्यापार व्यवसाय चलेको छ । थोरै जनताहरूमात्र

व्यापार व्यवसायबाट लाभान्वित छन् । केही मानिस जागीरबाट जिविका चलाउँछन । यस क्षेत्रको मुख्य बाली धान, मकै, कोदो, गहुँ, जौं, फापर आदि हुन । त्यस्तै दलहनमा भट्ट, मास, भ्mिलङ्गे, गहत, केराउ आदि हुन । कतैकतै आलु, अदुवा र काउलीको खेती गरिन्छ ।

२.६.५ रहनसहन

सामान्यतया अर्घाखाँचीका पश्चिमी भेगका मानिसहरूको रहनसहन अन्य नेपालीहरूको जस्तै छ । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री बैश्य र शुद्र चारै जातिको बसोबास भएको क्षेत्र हुनाले यहाँ जाति अनुसारको लवाइ खवाइ, संस्कार र चाडपर्व मान्ने चलन छ । धेरै जसो हिन्दु धर्ममान्ने मानिसहरूको बसोबास भएको हुनाले मुख्य चाड दसैं, तिहार, तीज तथा शिवरात्री, चैतेदसैं, साउने सक्रान्ति, हरिशयनी एकादशी जस्ता चाड धुमधामसँग मनाउने गर्दछन । अन्य धर्मालम्बीहरूले आफ्नो चाडवाड आफ्नै ऋतिरिवाज अनुसार मनाउँछन । धर्म अनुसार विभिन्न संस्कार गरिन्छन् । हिन्दू धर्म अनुसार जातकर्म, न्वारान, छैंटी, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह र अन्त्यष्टि कर्म गर्ने गरिन्छ । मुसलमानहरूले इद मनाउँछन भने नेवारहरूले नखा, हमपूजा, आदि गर्दछन् ।

२.७ आर्थिक अवस्था

यस क्षेत्रका जनताहरूको मुख्य पेसा कृषि भएका कारणले अधिकांश जनताहरू कृषि पेसाबाट सन्तुष्ट छैनन् । कहिले अतिवृष्टि हुने, कहिले पानी नपर्ने, त कहिले पाकेको वालीमा असिना पर्ने, साथै अधिकांस जमिन सिंचाइ विहिन भएका कारण यहाँका जनताहरू कृषिमा आशातित उत्पादन गर्न नसक्ने हुँदा खाद्यान्नको आपूर्तिको लागि तराई क्षेत्रमा निर्भर गर्न थालेका छन् । सिंचाइ हुने भू-भागमा राम्रो उत्पादन भए पनि अधिकांश जनताहरू पहाडमा सिंचाइ विहिनी ठाउँमा वा आकाशे खेतीको भरमा बाँच्ने हुँदा धेरै समस्या आउने गर्दछ । यहाँका प्रतिपरिवारका १-२ सदस्यहरू विदेशीएका छन । उनीहरूको आम्दानीको स्रोत भनेकै वैदेशिक कमाइ हो । आर्थिक रूपमा सम्पन्न परिवार केही मात्र छन् जसका सिंचाइयुक्त जमिन छन । विपन्न वर्गका मानिसहरूको संख्या धेरै छ । नेपाल सरकारले यस क्षेत्रको समस्या समाधानको उपाय अपनाई कृषिको वैज्ञानिक तरिका तथा उन्नतजातका बीउ विजन साथै विभिन्न खाले कृषि जन्य औजार र मोलहरू उपलब्ध गराउने र यस कृषि प्रणालीप्रति कृषकहरूलाई चेतना जगाउने अभियान सुचारू गर्ने हो भने कृषि पेसाबाट मनग्य लाभ लिन सकिन्छ ।

२.८ शैक्षिक अवस्था

अर्घाखाँचीको पश्चिमी क्षेत्रमा शिक्षाको शुरूवात ठीक यति समयमा भएको हो भन्न त सकिँदैन । यहाँ २०१६ सालमा औपचारिक रूपमा स्थापना गरिएका यस क्षेत्रका विद्यालयहरू मध्ये ढाकावाङको हाल-विश्व मा.वि. ढाकावाङ्गले चिनिने विद्यालय अर्जुन पीपलनेटामा अवस्थित छ । त्यस्तैगरी भगवती प्रा.वि. ढाकावाङ्ग कोट मैदानमा अवस्थित छ भने हंसपुर गा.वि.स.को हालको सिद्धार्थ मा.वि. हंसपुर रतनमारे नामका यी विद्यालयहरू २०१६ सालमा स्थापना गरिएका विद्यालयहरू हुन । यस भन्दा पहिला अनौपचारिक रूपमा शिक्षा दिने चलन थियो । जुन गुरुकुल शिक्षा । गुरुले आफ्नो चेला बनाएर आफ्ना घरमा लगेर दिने शिक्षा । जसलाई यही समयबाट शुरू भएको हो भन्ने यकिन गर्न सकिँदैन ।

२०१६ साल पछि धेरै विद्यालयहरूको स्थापना भएको हो । हालसम्म यी विद्यालयको यस क्षेत्रको संख्या ढाकावाङ्ग, धारापानी, गोखुङ्गा र हंसपुर गरी चार गा.वि.स. मध्येको २०६९ का अनुसार जम्मा संख्या

प्राथमिक विद्यालयको संख्या = ३०

निम्नमाध्यमिक विद्यालयको संख्या = ७

माध्यमिक विद्यालयको संख्या = ५

उच्च माध्यमिक विद्यालयको संख्या ४ रहेको छ । यहाँका यी सबै विद्यालयहरू सरकारी तथा सामुदायिक विद्यालय हुन् । यी विद्यालयहरू प्रत्येक गा.वि.स. अनुसार छुट्याउन सकिन्छ -

ढाकावाङ्ग गा.वि.स., अन्तर्गत :

प्राथमिक विद्यालयको संख्या = १०

निम्नमाध्यमिक विद्यालयको संख्या = १

माध्यमिक विद्यालयको संख्या = १

उच्च माध्यमिक विद्यालयको संख्या १

धारापानी गा.वि.स. अन्तर्गत

प्राथमिक विद्यालयको संख्या = ६

निम्नमाध्यमिक विद्यालयको संख्या = २

माध्यमिक विद्यालयको संख्या = १

उच्च माध्यमिक विद्यालयको संख्या १

हंसपुर गा.वि.स. अन्तर्गत

प्राथमिक विद्यालयको संख्या = ७

निम्नमाध्यमिक विद्यालयको संख्या = ३

माध्यमिक विद्यालयको संख्या = २

उच्च माध्यमिक विद्यालयको संख्या १

गोखुङ्गा गा.वि.स. अन्तर्गत

प्राथमिक विद्यालयको संख्या = ७

निम्नमाध्यमिक विद्यालयको संख्या = १

माध्यमिक विद्यालयको संख्या = १

उच्च माध्यमिक विद्यालयको संख्या १

यसैगरी यस क्षेत्रको साक्षरता प्रतिशत जम्मा ७५.४८ रहेको छ ।[४]

२.९ जनसंख्या

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेग भन्नाले यहाँ, ढाकावाङ्ग, धारापानी, गोखुङ्गा र हंसपुर क्षेत्रलाई मात्र इङगीत गरिएको छ । अर्घाखाँची जिल्ला पहाडी जिल्ला भएकाले यहाँका सबै गा.वि.स. हरूको बनोट वा भू सतह होचो-अग्लो तथा डाँडा पाखा पखेराहरूको मिश्रण पाइन्छ । यहाँको जनसंख्या ठाउँ अनुसार समतल भू-भागमा केही बढी छ भने अग्लो र भिरालो भागमा केही पातलो आवादी छ । वि.सं. २०६७ सालको जनगणना अनुसार यहाँ महिला जनसंख्या १४६९२ जना र पुरुष जनसंख्या १६४३४ जना गरी जम्मा जनसंख्या ३११२६ जना रहेको तथ्याङ्क छ ।[५]

यस क्षेत्रमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने महिलाहरूको संख्या १०३ छ भने पुरुषको संख्या ४९९ छ । त्यसैगरी माध्यमिक शिक्षा हासिल गर्ने महिला संख्या ५५६ छ भने पुरुषको संख्या १३९४ रहेको छ । त्यसैगरी निम्न माध्यमिक शिक्षा हासिल गर्ने महिला संख्या १०३७ जना छ भने पुरुषको संख्या १८३९ जना रहेको छ । त्यसैगरी प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्ने महिला संख्या ३२०२ छ भने पुरुषको संख्या ४१७७ रहेको छ ।[६] यहाँ शिक्षाको विकासले क्रमशः गति बढाइरहेको छ तापनि अझसम्म महिलाको शैक्षिक अवस्था सन्तोषजनक छैन ।

४. अर्घाखाँची जिल्ला शिक्षा कार्यालयद्वारा प्रकाशित स्रोतका आधारमा ।
५. "अर्घाखाँची गाउँ विकास समितिको तथ्याङ्क विवरण", (अर्घाखाँची जि.वि.सं. २०६८) को फारामबाट ।
६. ऐजन

२.१० साहित्यिक अवस्था

अर्घाखाँची जिल्ला लोकसाहित्यका विधाहरू लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, उपन्यास, निबन्ध, कथा समालोचना, कविताका लागि प्रख्यात छ । नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालीन कवि दधिराम मरासिनी (१९३९-२०२०) ले “नेपालीय भाषा श्लोक” सङ्ग्रह (२०२१) मार्फत गरेका छन् । उक्त सङ्ग्रहमा सङ्कलित “कृष्णभूत चरित्रम” लुम्बिनी अञ्चलकै प्रथम खण्डकाव्यका रुपमा चिनिएको छ । साहित्यको सबैभन्दा बृहत् विधा महाकाव्यमा ‘मानव’ (२०२३) लिएर मोदनाथ ‘प्रश्रित’ आएका छन् । हेमराज पाण्डे ‘अभागि’ को ‘अस्तित्वबोध’ (२०५४) कविता सङ्ग्रह पनि महत्वपूर्ण कृति हो । त्यस्तै अन्य कविहरूमा ठाकुर बेल्वासे, खिमानन्द आचार्य, खेमराज ज्ञवाली, शेषकान्त प्रयासी आदि छन् । त्यसैगरी उपन्यास विधामा मोदनाथ ‘प्रश्रित’ को देशभक्त लम्मीवाई (२०३२), कविराज अर्यालको सम्झना (२०४७) महत्वपूर्ण छन् । त्यस्तै अन्यव्यक्तिहरूमा युवराज पाण्डे, शेषकान्त प्रयासी, विष्णुराज प्रदीप आदि छन् । निबन्ध विभागमा मोदनाथ प्रश्रितको ‘हिन्दु धर्म र नारी’, ‘नारी बन्धन र मुक्ति’, ‘जीवाणुदेखि मानवसम्म’ जस्ता निबन्ध प्रख्यात छन् । समालोचना विधामा कृष्ण प्रसाद घिमिरेका आख्यानकार पारिजात (२०५८), आधुनिक नेपाली कथा भाग ३, (२०६८), समय सन्दर्भका समीक्षा (२०५९) अनुसन्धानात्मक समालोचना (२०६९), लगायत ४ दर्जन जति साहित्यिक फुटकर लेखहरू विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूमा प्रकाशित रहेका छन् । उनले नव आकाङ्क्षा पत्रिकाको सम्पादन देखि अनुसन्धानात्मक कृतिहरूको लेखन गरेको तथ्य माथिका कृतिहरूले प्रमाणित गरेका छन् । पत्रपत्रिकाहरूमा पहिलो पत्रिका ‘किरण’ (२०१५) मा प्रकाशित भएको हो । हाल चलिरहेका ‘अर्घासन्धि’, ‘भू-सन्देश’, ‘अर्घाखाँची संवाद’ र ‘अन्तरपुकार’रहेका छन् ।

साहित्यिक उत्थानका लागि २०५६ सालमा पाणिनी साहित्यिक प्रतिष्ठानको स्थापना गरिएको छ । यसले साहित्यको विकासमा सक्रिय रुपमा सहयोग पुऱ्याउँदै आइरहेको छ । यसरी अर्घाखाँची जिल्ला साहित्य लेखनमा अगाडि रहेको छ ।

२.११ यातायात

विकासको पूर्वाधारका रूपमा यातायातलाई मानिन्छ । पहाडी जिल्ला अर्घाखाँची लामो समयसम्म सन्धिखर्च सम्म कच्ची मोटरबाटो बेहोर्दै आएको थियो । २०५९ सालदेखि सन्धिखर्क सम्म पक्की मोटरबाटो बनेदेखि त्यहाँका जनताहरूमा यातायातको विकासमा हौसला बढ्यो फलस्वरूप सबै गा.वि.स. सम्म मोटर बाटो पुग्यो । अर्घाखाँचीको पश्चिमी

भेग ढाकावाङ्ग, धारापानी, गोखुङ्गा र हंसपुरमा यी गा.वि.स.हरूको सबै बडाहरूमा मोटरबाटो पुगेको छ । हंसपुर गा.वि.स.का केही टोलहरू छाडेर अन्य वडाका पनि टोलहरूमा समेत मोटरबाटोको विकास भएको छ । यहाँका जनताहरूमा विकास निर्माणका काममा सबैको मत एउटै हुन्छ र सक्रियताका साथ कार्य सम्पादन गर्ने गर्दछन् । सरकारबाट कुनै सहयोग विना त्यहाँका जनताले आफ्नै श्रमदानबाट प्रत्येक बडाहरूमा बाटोघाटोको निर्माण गरेका हुन् । यसरी यातायातको दृष्टिले यस क्षेत्रलाई पहाडी जिल्लाहरूमा उदाहरणीय क्षेत्रको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी जनताको सक्रियताको कदर राज्य पक्षबाट भयो भने त्यहाँका जनतामा थप विकास निर्माणका कार्य गर्ने हौसला बढ्ने देखिन्छ ।

२.१२ निष्कर्ष

अर्घाखाँची जिल्ला भौगोलिक विविधता भएको पहाडी जिल्ला हो । यहाँ २५१५ मिटर अग्लो लेक सिमेदेउराली देखि लिएर ३०५ मी. को उचाइको भित्री मधेश समेत रहेको यस जिल्लाको पश्चिमी भेग भनेको यही अग्लो सिमेदेउराली लेकले अझ बढी चिनाउँछ यहाँ विभिन्न नदीनाला तथा झरनाहरूले सिंचिएको यहाँका वनपाखामा विभिन्न जातका पशुपंक्षी चितुवा, मृग, कालिज आदि पाइन्छन् भने वनस्पतिहरूमा साल, सल्लो, चिलौनी, टुनी, काफल, गुराँस आदि पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा सतुवा, हर्रो, बर्रो, अमला, टोप्रे, गानेगुर्जो, नीम जस्ता बहु उपयोगी जडीबुटीहरू पाइन्छन् । यो क्षेत्र धार्मिक तथा पौराणिक स्थलहरूको पनि भण्डारको रूपमा रहेको छ । यहाँ विभिन्न जात जातिको बसोबास भए तापनि बाहुन क्षेत्रीको बाहुल्यता अधिक छ । हिन्दू धर्ममा आस्था राख्ने यहाँको समाजमा दसैं, तिहार, तीज जस्ता चाडपर्वहरू धुमधामसँग मनाउँछन् । यस जिल्लामा निर्वाचन क्षेत्र २ वटा छन् । यस भित्र ४२ गा.वि.स. छन् । यसलाई ११ इलाकामा बाँडिएको छ । जसमध्ये क्षेत्र नं. १ अन्तर्गत अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेग पर्दछ । यहाँका जनताहरू गाउँको विकास निर्माणमा एकजुट हुने र विकास निर्माणमा अग्रसर भएको देखिन्छ ।

अर्घाखाँची जिल्ला लुम्बिनी अञ्चलको विकसित पहाडी जिल्ला हो । यहाँका प्रत्येक गा.वि.स. का प्रत्येक वडाहरूमा मोटरबाटो पुगेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा पनि हालसम्ममा धेरै अगाडि रहेको पाइन्छ । यहाँको समग्र साहित्यलाई टेवा पुऱ्याउने लोकसाहित्य अन्तर्गतको लोकगीत यहाँका धेरैजसो लोकजीवनको सुख-दुःख, हर्ष-विस्मात, आशा-निराशालाई सहज र स्वभाविक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने माध्यम समेत बनेको छ ।

परिच्छेद तीन
लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोक साहित्य

'लोक' शब्द अङ्ग्रेजीको 'फोक' (Folk) शब्दको समानार्थी शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस शब्दको प्रचलन प्राचीन समयदेखि नै विशिष्टरूपमा रहेको देखिन्छ । ऋगवेद, उपनिषद्, ब्राह्मण ग्रन्थ एवम् संहिताहरूमा 'लोक' शब्दलाई सर्वव्यापकरूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । लोकसाहित्य लोकजीवनका मौखिक परम्परामा हुर्केको जनसाहित्य हो । 'लोक' शब्दले सामान्यतया संसार वा जगत् भन्ने अर्थबोध गर्ने भए तापनि लोकसाहित्यसँगको यसको अर्थ स्पष्ट गर्दा यसले मानव समाजको ग्रामीण परिवेशका परम्पराको जीवितरहने वर्गलाई बुझाउँछ ।[७] 'लोक' शब्द संस्कृत हो र यसको बैदिक अर्थले विशेषरूपमा संवेदनशील र अनुभूतिशील जनसमुदायलाई बुझाउने गर्दछ ।[८] लोकजीवनका छायाँमा अङ्कुरित हुने हुँदा यसले लोकजीवनको क्षेत्र विशेषको संस्कृति, मनोविज्ञान, चेतनाको स्तर, रहन-सहन, चिन्तन प्रक्रिपया आदिको ज्ञान गराउँछ ।[९] अधिकांश विद्वानहरू यसलाई साधारण जनसमाजको अर्थमा लिन्छन् । जसभित्र जाति, वर्ग, धर्म संस्कृति आदि समेटिएको हुन्छ । लोकसाहित्यमा 'लोक' शब्दले जनता वा संसारको अर्थ ग्रहण गर्दछ । 'साहित्य' शब्दले जनताको हितका निम्ति प्रयुक्त शिष्ट अभिव्यक्ति 'लोकसाहित्य' हो भन्ने अर्थ प्रयुक्त भएको छ । वास्तवमा लोकसाहित्यको प्रचलन गाउँमा बढी हुन्छ जहाँ शिक्षित भन्दा अशिक्षित व्यक्तिको माझमा लोकसाहित्यले व्याप्ति पाएको हुन्छ ।

लोकसाहित्य मौखिक परम्परामा हुर्केको हुन्छ । कुनबेला कसले सृजना गर्‍यो भन्ने कुरा यसमा हुँदैन । लोकसाहित्य लोकबाट आएको, लोकको भावनामा फुटेको र लोकमै मौलाएको अभिव्यक्ति हो, यसमा लोकमानसका समस्त क्रिया प्रतिक्रिया गुञ्जन्छन् र लोकको आत्मजीवन बोल्छ ।[१०] लोकसाहित्य लोकको सहज र स्वच्छन्द अभिव्यक्ति हो जुन

---

७. ईश्वर बराल र अन्य (सम्पा.) **नेपाली साहित्यकोश**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५५), पृ. ४३१ ।

८. धर्मराज थापा, **गण्डकी सुसेली**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०३०), पृ. १३ ।

९. कृष्णप्रसाद घिमिरे, "लोकगीतको परिभाषा र वर्गीकरण", **कुञ्जिनी**, (साहित्यिक, समालोचना, विशेषाङ्क), (काठमाडौँ : वर्ष ५, अङ्क ३, २०५४) पृ. ८७ ।

१०. कृष्णप्रसाद पराजुली, "लोकसाहित्य, परिभाषा र लोकसाहित्यलाई छुट्याउने आधार", **कुञ्जिनी**, (वर्ष ५, अङ्क ३, २०५४), पृ. १०१ ।

लोकले सरल र स्वच्छन्दरूपले ग्रहण गर्दछ । लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो र आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोकसाहित्य हो ।[११]

लोकसाहित्य लोकजीवनमा कहिल्यै नहराउने अजर, अमर साझा सम्पत्ति हो । यसरी लोकमानसको शाब्दिक अभिव्यक्ति र लोकानुभूतिको सरल अभिव्यक्ति भएको, अज्ञात रचायिता, निरन्तर परिवर्तनशीलता, शास्त्रीय बन्धनबाट मुक्त रहेर लोकमा आधारित मानवजीवनको हर्ष-विस्मात, हाँसो-आँसु, सुख-दुःख, माया-प्रेम आदिको चित्रण भएको मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो ।

३.२ लोकगीतको परिभाषा

लोकसाहित्यका विधाहरूमध्ये सर्वव्यापी र सर्वप्रिय विधा लोकगीत हो । लोकसाहित्यकै महत्त्वपूर्ण पाटो लोकगीत हो । जात र समाजअनुसारका लोकगीत प्रचलनमा आउने गर्दछन् । लोकगीतकै रूपमा हेर्दा खस बाहुन समाजमा सिलोक, कविता, भजनकीर्तन, संगिनी आदि प्रचलित छन् । गुरुङ, मगर समाजमा घाटु, रोइला, सोरठी आदि गाइन्छ भने तामाङ र सेर्पा जातिको समाजमा सेलो गाइन्छ । यसरी लोकगीत जाति, समाज र ठाउँअनुसार फरक-फरक स्वरूपमा देखापर्दै त्यस समाजको सुख-दुःखको साथी बनेको हुन्छ । लोकगीत 'लोक' र 'गीत' दुई शब्दको संयोजनबाट बनेको छ । अङ्ग्रेजी शब्द फोकसङ्ग (Folk Song) को पर्यायवाची शब्द लोकगीत हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशले लोकगीतलाई 'समाजमा परम्परादेखि गाउँदै र चल्दै आएको गीत' भनी अर्थ्याएको छ ।[१२] हिन्दी साहित्यकोशमा लोकगीतका निम्ति तीन अर्थ लगाइएको पाइन्छ (१) लोकमा प्रचलित गीत (२) लोकनिर्मित गीत (३) लोक विषयक गीत ।[१३] लोकगीतको निर्माण लिखितरूपमा नभएर परम्परागतरूपमा ग्रामीण सभ्यता र संस्कृतिबाट भएको हुन्छ र यसले कुनै पनि राष्ट्रको पुरानो सभ्यता र संस्कृतिलाई सुरक्षित गर्छ ।[१४] यसरी लोकगीत समाजमा बसोबास

११. धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवदी, **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, (काठमाडौँ : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४१), पृ. ३ ।

१२. बालकृष्ण पोखरेल र अन्य (सम्पा.) **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५८), पृ. ११२० ।

१३. धीरेन्द्र बर्मा, **हिन्दी साहित्यकोश, भाग १,** दो.सं., (वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, ई.२०२०), पृ. ७५० ।

१४. डिक्सनरी अफ फोकलर, (खण्ड २, सन् १९५०), पृ. १०३ ।

गर्ने जनताले निर्माण गरेका र परम्परादेखि चल्दै आएको लोकजीवनको लयात्मक मौखिक अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ । लोकगीतलाई परिचित गराउने सन्दर्भमा विभिन्न समयमा विभिन्न ग्रन्थहरूमा विद्वानहरूले आ-आफ्नै किसिमले परिभाषा गरेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यकोशमा लोकगीतलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ -"नेपाली लोकसाहित्यको प्रमुख अङ्ग लोकगीत हो । यसलाई नेपाली प्राकृतिक कविता भने पनि हुन्छ । यसले आफ्नो रूप र विधा आफैले जन्माउँछ । यो सरल हुन्छ, सुबोध हुन्छ र लोकप्रिय हुन्छ । यसमा लोकजीवन छर्लङ्गीत ऐना हुन्छ । त्यसैले लोकगीत भनेको समष्टिको मनबाट जन्मिने कुरा हो ।[१५] अङ्ग्रेजी विश्वकोशमा लोकगीतलाई (Folk Song) भनी परम्पराद्वारा सुरक्षित भएर एक मान्छेदेखि अर्को मान्छेसम्म र एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तासम्म सर्दै जान्छ भनिएको छ ।[१६] लोकगीतका सन्दर्भमा धर्मराज थापा भन्छन्- लोक अनुभूति नै लोकगीत हो, जसले हृदयका उद्‌गारहरूलाई स्पष्ट र यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । सुख-दुःखमा अलापिएका अभिव्यक्ति लोकमा गाइएका हुँदा यसको संज्ञा लोकगीत भयो । लोकगीतको माध्यमबाट नै मानव सङ्गीत प्रेमीलाई सङ्गीतको भावना जागृत गराउन सकिन्छ । चोखा लय र शब्दको प्रभावबाट उठी जनजीवनलाई प्रभाव पार्न सक्षम भएको छ लोकगीत ।[१७] कालीभक्त पन्तका अनुसार- कसैका बक्सिस, लोभ, आशा र स्वार्थमा नपरेका, नरनारीहरूका दुःखित पीडित, आक्रान्त, सम्भ्रान्त, जागृत, प्रफुल्लित, हर्षित, संयुक्त र वियुक्तसमेत जो कोही जाति, व्यक्ति, लिङ्ग समाज र उमेरका मानिसले कुनै पुस्तकी बन्धनले बद्ध नभएर बनाएको जो गीत हो त्यो नै लोकगीत हो ।[१८] लोकगीकै परिभाषाको क्रममा लोकसाहित्यकार कृष्णप्रसाद घिमिरेले "समकालीन सामाजिक चेतनाको प्रस्फुटन आफ्नो सांस्कृतिक परिवेश अनुसार लयात्मक रूपमा हुने अभिव्यक्तिलाई नै लोकगीत भनिन्छ भनेका छन् ।"[१९]

नेपाली लोकसाहित्यकार चूडामणि बन्धुले "लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक, स्वतस्फूर्त, लयात्मक अभिव्यक्ति हो, यसमा लोकजीवनका दुःख-सुख, आँसु-हाँसो, आशा-निराशाका साथै लोकको चाल-चलन, विधि व्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण

---

१५. ईश्वर बराल र अन्य (सम्पा.), पूर्ववत्, पृ. ४३६ ।
१६. इन्साइक्लो पेडिया बिटेनिया, (खण्ड-९), पृ. ४४४ ।
१७. धर्मराज थापा, **गण्डकीका सुसेली**, पूर्ववत्, पृ. भूमिका ।
१८. कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, (स्याङ्जा : लेखक स्वम् २०४३), पृ. ११२ ।
१९. कृष्णप्रसाद घिमिरे, "नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण" **अनुसन्धानात्मक समालोचना**, (काठमाडौँ : कला बुक सेन्टर कीर्तिपुर २०६९) पृ. १०९ ।

हुन्छ" भनेका छन् ।[२०] यसै सन्दर्भमा समालोचक दयाराम श्रेष्ठले लोकगीतहरू आकारमा छोटा, गाउन र कथन सजिला मनोरञ्जन तथा तुरून्तै प्रभाव उत्पन्न गराई हँसाउन वा रूवाउन सक्ने हुनाले सर्वसाधारणमा पनि यी लोकप्रिय बनेका छन् भन्ने धारणा राख्दछन् ।[२१] त्यसैगरी लोकगीतको विशिष्ट कृति प्रकाशन गरेका कृष्णप्रसाद पराजुलीले यसरी परिभाषा दिएका छन्- लोकगीत लोकहृदयको स्वतस्फूर्त, सुकोमल लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकजीवनको रागात्मक प्रस्तुतीका क्रममा मानव सभ्यता र संस्कृतिमा प्रकाश पार्दै मौखिक परम्परामा जीवन्त रहेर जातिय जीवनलाई चिनाउँदै लोकको साझा ढुकढुकी हुन यसको गरिमा हो । धर्तीका काखमा सुख-दु:ख भोग्दै रमाएका असंख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने र तिनका सुरिला कण्ठमा सल्वलाउने अविछिन्न तथा सहज गीति प्रवाह नै हो लोकगीत ।[२२]

यसरी सबै विद्वान्हरूका परिभाषालाई समेटेर भन्नुपर्दा लोकगीत समाजमा आदिकालदेखि मौखिकरूपमा भनिदै र सुनिदै, सामूहिक रूपमा विचरण गर्दै रहेको लोकको साझा सम्पक्ति भएको अनुपम लयात्मक अभिव्यक्ति हो । लोकसमाजको प्रतिबिम्ब लोकगीत भएकाले यसमा लोक समाजका सुख-दुःख, हाँसो-आँसु, हर्ष-विस्मात, घात-प्रतिघात, मिलन-विछोड, माया-प्रेम, विरह आदि भावहरू प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् । लोकगीतमा समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको हुन्छ, त्यसैले लोकगीत समाजमा सर्वाधिक चर्चित बन्न पुगेको हो । लोकगीतको आत्मा भनेको नै लोकसङ्गीत हो र यो शास्त्रीय सङ्गीतको मूलस्रोत पनि हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

३.३ लोकगीतका आवश्यक तत्त्वहरू

लोकगीत लोक समुदायको साझा सम्पत्ति हो । यो लोककला हो । लोकसाहित्यका अन्य विधाहरूभन्दा यो बढी लोकप्रिय बन्न पुगेको छ । लोकगीतमा पनि अन्य लेख्य साहित्यिक विधाहरूमा जस्तै विभिन्न तत्त्वहरूको उपस्थिति रहेको हुन्छ । तिनै तत्त्वहरूका माध्यमबाट नै लोकगीतको आफ्नै किसिमको संरचना बनेको हुन्छ ।

---

२०. चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य**, (काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा.लि., थापाथली, २०५८), पृ. ११५ ।
२१. दयाराम श्रेष्ठ 'सम्भव', **प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्य इतिहास र परम्परा**, (काठमाडौं : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र, २०२८), पृ. १५ ।
२२. कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, (काठमाडौं : वीणा प्रकाशन), पृ. ६९ ।

नेपाली लोकगीतका विश्लेषक चूडामणि बन्धुका विचारमा लोकगीतको संरचनामा छ तत्त्वको संयोजन गरिएको पाइन्छ । जस्तै : (१) कथ्य, (२) भाषा, (३) चरण वा पद, (४) स्थायी अन्तरा, (५) रहनी र वथन, (६) लय र भाका ।[२३] यसका अतिरिक्त बन्धुले नृत्य र बाद्यलाई पनि गौण तत्त्वका क्रममा राखेको पाइन्छ । त्यसैगरी कृष्णप्रसाद पराजुलीका विचारमा लोकगीत ६ तत्त्वको संयोजनबाट बनेको हुन्छ ती हुन् : (१) संरचना, (२) लय, (३) गेयता, (४) कथनपद्धति (५) भाषा र (६) भाव ।[२४] पराजुलीले पनि नृत्य र बाद्यलाई सहायक तत्त्वको रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी मोतीलाल पराजुलीले लोकगीतको संरचनामा तत्त्वहरूले मुख्य भूमिका खेल्ने उल्लेख गर्दै लोकगीतमा ५ तत्त्वहरू हुने कुरा बताएका छन् । उनका अनुसार (१) कथ्य विषय वस्तु वा भाव (२) भाषा (३) स्थायी अन्तरा थेगो (४) लय वा भाका र (५) सङ्गीत नै लोकगीतका वास्तविक तत्त्व हुन् ।[२५]

उपर्युक्त अध्येताहरूको तत्त्व वर्गीकरणलाई समीक्षा गर्दा लोकगीतका तत्त्वहरू निम्न लिखित रहेका छन् -

(१) सन्देश
(२) लय (भाका)
(३) भाव
(४) थेगो र पुनरावृत्ति

(१) सन्देश : प्रत्येक लोकगीतले केही न केही सन्देश दिएकै हुन्छ । भजन कीर्तनले भगवान्को आराधना गर्न भनेको हुन्छ । तीजे गीतले महिलाको पीडा मात्र नभई समाजमा बराबर अधिकार हुन्छ भन्ने सन्देश दिन्छ । त्यस्तै देउसी, भैलोले संस्कृतिलाई जीवन्त राख्नुपर्ने सन्देश दिएको पाइन्छ । त्यसैले सन्देश लोकगीतको मुख्य तत्व मानिन्छ ।

(२) लय (भाका) : लोकगीतलाई लय वा भाकाद्वारा नै व्यक्त गरिएको हुन्छ । जुनसुकै लोकगीतलाई गाउने तरिका लयमा भर पर्छ । लयमा मिठास हुन्छ । कुनै गीत छिटो गाउने र कुनै ढिलो गाउने लयका हुन्छन् । लय लोकगीतमा नभई नहुने तत्त्व हो ।

२३. चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य**, पूर्ववत् पृ. ११५ ।
२४. कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत्, पृ. ७६ ।
२५. मोतीलाल पराजुली, "लोकगीतको संरचना", **कुञ्जिनी**, ११ : ८, २०६०, पृ. २१ ।

(३) **भाव :** लोक जीवनमा मानिसले देखे भोगेका कुनै पनि विषयलाई आफ्नो आफ्नो अनुभूतिका आधारमा व्यक्त गर्दछ । जीवनमा आइपर्ने सुख-दुःख, मिलन-विछोड आदि अनेकौ भाव र विचार लोकगीतमा प्रकट भएको हुन्छ ।

(४) **थेगो र पुनरावृत्ति :** थेगो भनेको कुनै कुनै गीतमा भाका मिलाउनको लागि अर्थहीन शब्द राखिएको हुन्छ । त्यही थेगोले गीत मिठास बनेको हुन्छ त्यस्तै पुनरावृत्ति भनेको 'रहनी' वा टेकलाई बुझाउँछ । यसको विशेष अर्थ हुन्छ र यो पुनरावृत्ति वा रहनी गीतमा दुईपटक दोहोरिन्छ, त्यसैले लोकगीतमा नभई नहुने तत्त्व अन्तर्गत थेगो र पुनरावृत्तिलाई मानिन्छ ।

३.४ लोकगीतको वर्गीकरण

लोकसाहित्यको सबैभन्दा प्रमुख र लोकप्रिय विधा लोकगीत हो । सबैभन्दा बढी संख्यामा रचिने, गाइने र मनपराउने विधा लोकगीतलाई वर्गीकरण गर्ने कार्य आफैमा कठिन कार्य हो किनभने लोकसाहित्यको निकै सम्पन्न विधा लोकगीतको क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । नेपाली लोकगीतको वैज्ञानिक अध्ययन नभएकाले यसको खोज र अध्येताहरूले यसलाई आ-आफ्नै तरिकाले वर्गीकरण गरेका छन् । नेपाली लोकगीत भारतीय लोकगीतसँग पनि नजिकको सम्बन्ध राख्नेहुँदा यहाँ वर्गीकरण गर्ने क्रममा विदेशी तथा स्वदेशी विद्धानहरूको मत संक्षिप्तरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता कृष्णदेव उपाध्याले लोकगीतको वर्गीकरण निम्न ६ किसिमले गरेका छन् (१) संस्कार सम्बन्धी गीत (२) ऋतुसम्बन्धी गीत (३) व्रतसम्बन्धी (४) जाति सम्बन्धी गीत (५) श्रमसम्बन्धी गीत (६) विविध गीत ।[२६]

यसैगरी सत्येन्द्रका अनुसार लोकगीतलाई ४ भागमा विभाजन गरिएको छ । जस्तै : (१) साधारण (२) आनुष्ठानिक (३) याचनामा सम्बन्धी र (४) खेल सम्बन्धी ।[२७]

नेपाली विद्धानहरूले पनि लोकगीतको वर्गीकरणका सम्बन्धमा आ-आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् । लोकसाहित्यका विद्धान सत्यमोहन जोशीले नेपाली लोकगीतलाई ८ बुँदामा वर्गीकरण गरेका छन् -

२६. कृष्णदेव उपाध्याय, **लोकसाहित्य की भूमिका**, सा.सं., भूमिका, (प्रयाग : साहित भवन लि.ई. १९९८), पृ. ६२-६३ ।
२७. सत्येन्द्र, **लोकसाहित्य विज्ञान**, (आगरा : शिवलाल एण्ड कम्पनी ई. १९७१), पृ. ३३५ ।

(१) भजनको रूपमा गाइने लोकगीत (२) नृत्यसँग उनीएका लोकगीत (३) प्रेममय जीवनसँग गाँसिएका लोकगीत (४) चाडवाडसँग सम्बन्धीत (५) सामायिक लोकगीत (६) युद्धक्षेत्रमा प्राण सञ्चार गर्ने लोकगीत (७) कथा गाँसिएको लोकगीत (८) उत्सवमा झिकिने लोकगीत ।[२८]

नेपाली साहित्यका समालोचक ईश्वर बरालले लोकगीतलाई अस्थाअनुरूप १८ भागमा वर्गीकरण गरेका छन्- जस्तैः मादले, रोदी, छोकडा, टप्पा, लवरी, मालश्री, सिलोक, संगिनी, गाइने, जुवारी, सवाई, कलन, भैलो, देउसी, रत्यौली, बाह्रमासे, प्रभाती, निर्गुण, झ्याउरे ।[२९] त्यसैगरी कृष्णप्रसाद पराजुलीले २ आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् -

(१) वर्षचक्रिय लोकगीत

(ख) ऋतुकालिन लोकगीत (अ) पर्वगीत (आ) कर्मगीत ।

(२) जीवनचक्रिय लोकगीत

(क) संस्कार गीत (ख) धार्मिक गीत

(ग) उमेर अवस्थाकालिन गीत (घ) नृत्य गीत ।[३०]

त्यसैगरी कालीभक्त पन्तले लोकगीतलाई नौ भागमा उल्लेख गरेका छन् :

(१) राष्ट्रस्तरीय गीत (२) जिल्लास्तरीय गीत

(३) ग्रामस्तरीय गीत (४) जातिस्तरीय गीत

(५) भाषा स्तरीय गीत (६) पर्वस्तरीय गीत

(७) ऋतुस्तरीय गीत ।[३१]

त्यसैगरी कृष्णप्रसाद घिमिरेद्वारा नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण निम्न लिखित चार आधारहरूमा गरिएको पाइन्छ ।

(१) संकथन वा विषयवस्तुका आधारमा - आन्तरिक र बाह्य गीत

(२) प्रस्तुतीकरणका आधारमा - शुद्धगायन, नृत्यगायन र बाद्यनृत्यगायन गीत

(३) रसप्रधानताका आधारमा - हास्य, वीर, शान्त, करूणगीत आदि ।

(४) गायनका आधारमा - एकल र समूहगत गायनगीत ।[३२]

चूडामणि बन्धुले निम्न आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् :

२८. सत्यमोहन जोशी, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, (काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०१४), पृ. १४५ ।
२९. ईश्वर बराल, "नेपाली लोकगीतका विषयमा" **प्रगति**, (वर्ष १, अङ्क ५, २०१०), पृ. ९७-१०१ ।
३०. कृणप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत्, पृ. १४९ ।
३१. कालीभक्त पन्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, पूवर्वत्, पृ. १४५ ।
३२. कृष्णप्रसाद घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. १११ ।

(१) सहभागीताको आधारमा

(क) एकल गीत (ख) दोहोरी गीत (ग) समूह गीत

(२) लय वा भाकाका आधारमा

(क) स्थानीय गीत (ख) जातीय गीत

(३) प्रकार्यका आधारमा

(क) धार्मिक गीतहरू (ख) संस्कारगीतहरू (ग) ऋतुगीत तथा पर्वगीत (घ) श्रमगीत ।[३३] त्यसैगरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले लोकसाहित्यको चर्चा गर्दा लोकगीतको वर्गीकरण सातवटा आधारमा गरेका छन्, जस्तै : (१) सामान्य गीत (२) ऋतु वा व्रत सम्बन्धी गति (३) संस्कार गीत (४) कर्मगीत (५) पर्वगीत (६) लोकनृत्य वा नृत्यगीत (७) विविध गीत ।[३४] त्यसैगरी समालोचक दयाराम श्रेष्ठले लोकगीतको वर्गीकरण ४ प्रकारले गरेका छन् -

(१) संस्कार सम्बन्धी लोकगीत (२) ऋतुकालीन लोकगीत (३) क्रियासम्बन्धी लोकगीत (४) विविध लोकगीत ।[३५]

यसप्रकार विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएको लोकगीतको वर्गीकरणबाट लोकगीतको पहिचान गर्न सजिलो भएको छ । यिनै वर्गीकरणको ढाँचालाई हेरेर लोकगीतको वर्गीकरण निम्न चार तहमा गर्न सकिन्छ : (क) संस्कार गीत (ख) पर्वगीत (ग) ऋतुकालिन कर्मगीत (घ) बाह्रमासे गीत

(क) संस्कार गीत

जन्मदेखि मृत्युसम्म हाम्रो समाजमा विभिन्न संस्कारहरू गरिन्छन् । यस्तो संस्कारहरू गर्नेक्रममा गाइने विशेष गीतलार्य संसकार गीत भनिन्छ जस्तै : मागल, रत्यौली, खाँडो आदि गीतहरू संस्कार गीत हुन् ।

(ख) पर्वगीत

वर्षभरिमा विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ । चाडपर्वको समयमा गाइने गीतहरूलाई पर्वगीत भनिन्छ । जस्तै : तीज, सराएँ, देउँसी, भैलो, फागु आदि पर्वमा गाइने गीतहरू पर्वगीतहरू हुन् ।

---

३३. चूडामणि बन्धु, **लोकसाहित्य**, पूर्ववत्, पृ. १२१ ।
३४. धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत् पृ. ९४ ।
३५. दयाराम श्रेष्ठ, 'सम्भव', पूर्ववत् पृ. १५ ।

(ग) ऋतुकालित कर्म गीत

वर्षभरिका ६ ऋतु र बाह्र महिनामा कुनै न कुनै ऋतु वा महिनामा आफ्नो खेतवारीमा काम गर्दा आनन्द प्राप्त गर्न ऋतुअनुसारका कर्म गीतहरू गाइने गरिन्छ । जस्तै बैशाख महिनामा गाइने गीत, असारे गीत, साउने गीत, दाँई लगाउँदा गाइनेगीतहरू ऋतुकालित कर्मगीत हुन् ।

(घ) बाह्रमासे गीत

कुनै खास अवसरमा मात्र नभएर बाह्रै महिना मनोरञ्जनका निम्ति गाइने गीतहरूलाई बाह्रमासेगीत भनिन्छ जस्तै : सबैप्रकारका झ्याउरे गीत, सालैजो, सुनिमाया, रोइला आदि गीतहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

३.५ लोकगीतका विशेषताहरू

नेपाली लोकगीत नेपालको विविध प्राकृतिक स्वरूप, सामाजिक अवस्था र मनमा उठेका सुख-दुःख, वा हर्ष-पीडाको अभिव्यक्ति गर्ने सशक्त माध्यम भएकाले यसका प्रकृति र विशेषताहरू पनि विविध छन् । लोकगीतले पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, लेकदेखि बेसीसम्म, मेलादेखि भेलासम्म ओगटेको छ । मानव समाजको विकास सँगसँगै अस्ति⬚वमा आई हालसम्म यसरी विस्तृत रूपमा फैलिएको लोकगीतलाई विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा हेर्न यसका रूप र विशेषतालाई पहिचान गरी उल्लेख गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यकता छ ।

नेपाली लोकगीतका अध्येताहरूले पनि लोकगीतका विशेषताबारे आ-आफ्नो ढाँचाले विचार व्यक्त गर्ने प्रयास गरेका छन् । यसक्रममा लोकसाहित्यका अध्येता धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले संक्षेपमा नेपाली लोकगीतका विशेषताहरूलाई निम्न ६ बुँदामा प्रस्तुत गरेका छन् ।[३६] ती बुँदाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

(१) लोकगीतमा तीव्रता/लयालुपन हुनु,
(२) सरल, सरस र प्रभाविलो अभिव्यक्ति तथा शब्द विन्यास हुनु,
(३) सार्वजनिक, मौलिक संवेग पाइनु,
(४) सूक्ष्म विश्लेषणको अपेक्षा प्रभावोत्पादक स्थूल चित्रण हुनु,
(५) कृत्रिमता (बनावटी) नहुनु र
(६) स्थान र सामयिकताको प्रभाव पाइनु ।

३६. धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ८२ ।

उपर्युक्त विशेषताहरू केवल बुँदाको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिएका छन् । ती बुँदाहरूको विस्तृत व्याख्या भने गरिएको छैन । त्यसैले यो प्रसङ्ग केही सङ्केतको रूपमा मात्र आएको मानिन्छ । यसैक्रममा लोकगीतका अध्येता कृष्णप्रसाद पराजुलीले निम्न विशेषताहरू औंल्याउनु भएको छ :

१. अज्ञात रचियता,
२. सामूहिक भावभूमि
३. सहजता र स्वभाविकता
४. मौखिक परम्परा र गतिशीलता
५. मौलिकता र सहजता
६. कथन विविधता
७. स्वच्छन्दता ।[३७]

यसरी दिइएका उपर्युक्त बुँदाहरूलाई लोकगीतका विशेषता अन्तर्गत मान्न सकिन्छ । सबै विद्वान्हरूको मतलाई केलाएर हेर्दा लोकगीतका विशेषताहरू निम्न लिखित बुँदाहरूमा देखाउन सकिन्छ ।

१. मौखिक परम्परा

लोकगीत आदिम मानवका सुख-दुःख, हर्ष-उल्लास र पीडा-व्यथाको प्रस्फुटन हो । त्यस बखतमा कुनै लिपिको आविष्कार नभएकाले लिपिबद्धरूपमा रहने त कुरा नै भएन । अर्कोतर्फ लोकगीतलाई ग्रहण गर्न अत्यन्तै सजिलोहुन्छ किनभने ती अत्यन्तै हृदयस्पर्शी हुन्छन् र लेखिरहनु कुनै आवश्यकता नै पर्दैन । यसरी लोकगीत एक व्यक्तिले कुनै बेलामा गायो भने त्यसैलाई सुनेर अर्को व्यक्ति वा स्थानसम्म एककान दुईकान मैदान हुँदै सर्वत्र फैलिँदै जान्छ । त्यसैले यी मौखिक परम्परामा हुर्किँदै आएका गतिशील गीत हुन् ।

२. सामूहिक भावभूमि

लोकगीत लोक जीवनको सामूहिक अभिव्यक्तिको माध्यम हो । कुनै एक व्यक्तिले व्यक्त गरे पनि लोकगीतमा निजी व्यक्तित्वमात्र हुँदैन । लोकगीतले एउटै व्यक्तिको मात्र स्पन्दन नछोई धेरै समूहका स्पन्दन छोएको हुन्छ । लोकगीतले पूर्वमेचीदेखि-पश्चिम महाकालीसम्मका विभिन्न क्षेत्र, जाति, नेपाली रहन-सहन, संस्कृति, इच्छा आकांक्षा वा

३७. कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. १३८ ।

वेदनालाई समष्टिगतरूपमा व्यक्त गर्दछ । त्यसैले लोकगीतको एक विशेषता सामुहिक भावभूमि हो ।

३. अज्ञात रचयिता

लोकगीतहरू कसले रचना गरेको र कहाँ रचना भएको हो भन्ने थाहा हुँदैन । लोकगीत समय सीमालाई नाघेर निरन्तर प्रवाहमा बग्दै जान्छ । यसको श्रष्टाचाहि पाश्र्वभूमिमा छिपेको हुन्छ । जीवन गतिशील छ गतिशील जीवनसँग समयको फेरवदल सहित एक पुस्ताबाट अर्को पुस्ता, एक स्थानबाट अर्को स्थानसम्म जाने क्रममा आफैमा पनि परिवर्तित हुँदै जान्छ । गीतको रचना कसले गरेको हो त्यो कुराको महत्त्व गौण हुन्छ भने लिपिबद्ध नहुने हुँदा रचयिता अज्ञातहुनु यसको विशेषता हो ।

४. मौलिकता र सरलता

लोकगीत स्वभावैले स्वच्छ, सरल र सरस हुन्छ । यदि त्यसो हुँदैनथ्यो भने लोकमानसले सहज रूपमा पचाउन सक्दैनथे । लोकगीतमा प्रयुक्त भाषा, आफ्नै पन र विशेषता रहेको हुन्छ । लोक गीतमा व्यक्त हुने लयले सहजै हृदयलाई छुन सकेको हुन्छ त्यसैले लोकगीत मौलिकपनले छताछुल्ल भएर रहेको हुन्छ । जस्तो अवस्था छ, त्यस्तै प्रकारका लोकगीत प्रस्फुटन हुने गर्दछ ।

५. सहजता स्वभाविकता

लोकगीत सरल अपठित ग्रामीण जनसमुदायको अभिव्यक्ति हो । लोकगीत विना साधना सहज प्रतिभाका रूपमा प्रतिभा ज्वारबाट निस्केको भावधारा हो । लोकगीत सहज तथा हार्दिक हुने गर्दछ । यसमा कृत्रिमताको आभास हुँदैन । लोकगीतका झुल्का यसमा स्वाभाविकताका मूलबाट फुटेर आइरहेको हुन्छ । कुनै पनि लोकगायकले कुनै पनि अवसरमा स्वतस्फूर्तरूपमा गीतको सिर्जना गरी आफूले कुनै पनि भाकामा गुनगुनाउन सक्छ । यसप्रकार सहजता एवं स्वभाविकता पनि नेपाली लोकगीतको विशेषता हो ।

६. प्रकृति चित्रण

लोकगीतले प्रकृतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध गाँसेको हुन्छ । प्रायः लोकगीतको पहिलो पङ्तिमा प्रकृतिको चित्रण र दोस्रो पङ्तिमा अर्थतात्विक सारभूत कुरा व्यक्त भएको हुन्छ । वर्षभरिका विभिन्न ऋतुमा देखिने प्रकृतिका विभिन्न दृश्यलाई लोकगीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी, बादल, विजुली, खोला, भीर, पाखा आदिको वर्णन

गरिएको हुन्छ । प्रकृतिसँग तादात्म हार्दिक अभिव्यक्ति पोख्ने क्रममा आँखाले देखेका र आफूले भोगेका कुरालाई लोकजीवनमा ट्याप्प प्रस्तुत गर्ने हुँदा लोकगीतको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता प्रकृति चित्रण हो ।

७. प्रश्नोत्तरत्मक प्रवृत्ति

लोकगीतमा प्रश्नोत्तर प्रवृत्ति पनि रहेको हुन्छ । झ्याउरे, युगलगीत प्रश्नोत्तरप्रधान लोकगीत हुन् । एकपक्षले प्रश्न गर्ने र अर्को पक्षले उत्तरदिने हुँदा सुन्ने मानिसलाई अव के उत्तर आउँछ भन्ने जिज्ञासा र कौतुहलता जतिबेला पनि सिर्जना भएको हुन्छ । यी प्रश्नोत्तर प्रधान गीतमा सीधा प्रश्न र उत्तर हुने गर्छन् र ती सहज तथा रागात्मक भएर सामाजिक भावनासँग सम्बद्ध हुन्छन् । दोहोरी गाउँदा गीतमा अति छिटो उत्तर बनाइन्छ वा प्रश्न बनाइन्छ धेरैबेर समय नलाग्ने र गाइरहूँ र सुनिरहूँजस्तो लागि रहने लोकगीतको विशेषता हो ।

८. स्वच्छन्दता

लोकगीत लोकजीवनको सहजानुभूतियुक्त हार्दिक अभिव्यक्ति हो । लोकगीत कुनै पनि नियम एवम् शास्त्रीय विधानका अनुशासनमा नबाँधिई लोकजीवनले आफै पहिल्याएको गति, यति र लयमा प्रवाहित भइरहेको हुन्छ । लोकगीतलाई कुनै नियम बन्धनमा राख्नु पनि उचित कुरो होइन । लोकसर्जकहरूको अनुभूतिमा निःसृत हुने भएकाले नै लोकगीतमा लय पनि लोकजीवनमै समाहित हुन सक्दछन् । यिनै विविध कारणले गर्दा लोकगीतको अभिव्यक्ति स्वच्छन्द हुन्छ ।

९. पुनरावृत्ति तथा थेगोको प्रयोग

लोकगीतमा प्रत्यक चरणपछि भइरहने पुनरावृत्तिलाई ‘टेक’ तथा ‘रिटक’ आदि भनिन्छ । लोकगीतको पहिलो पङ्ति प्रायः दोहोऱ्याएर गाइन्छ । गाउने क्रममा अनेक किसिमका थगो प्रयोग गर्ने गरिन्छ । थेगो वा रहनीको प्रयोगले गर्दा लोकगीत अत्यन्तै रसिलो पनि हुन्छ ।

३.६ लोकगीतको महत्त्व

लोकगीतमा लोकजीवनको लोकव्यवहार र जीवनका अनुभूतिहरू प्रस्तुत भएको हुँदा लोकगीतको अध्ययनले व्यक्तिलाई आफ्नो परम्परा, संस्कृति, धर्म र संस्कारप्रति अझ सचेत र आस्थावान बनी आफ्नो पहिचानप्रति अझ सजक बनाइरहेको हुन्छ । लोकगीतले लोकजीवनका सुख-दुःखका प्रत्येक अवस्था, प्रत्येक समय र प्रत्येक घामछायाँमा साथ दिइरहेको पाइन्छ । समाजको विकासक्रमलाई बुझ्न र लोकजीवनका सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भाषिक, साहित्यिक, आर्थिक, भौगोलिक आदि पक्षलाई अध्ययन विवेचना गर्नका लागिसमेत लोकगीतबाट सहयोग पाउन सकिन्छ । कुनै पनि देशको इतिहास निर्माणमा लोकगीतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । समाजमा प्रचलित भाषाको अध्ययन गर्दा लोकगीतबाट नै गर्न सकिन्छ । लोकगीतले सामाजिक जीवनको चित्रणगरी समाजलाई एकजुट पार्ने र सामाजिक परम्परालाई बलियो पार्ने काम गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले समाजमा लोकगीतको निकै ठूलो महत्त्व छ ।

लोकगीत यस धर्तीको काखमा सुख-दुःख भोग्दै रमाएका असंख्य जनताका हृदयमा कलकलाउने र तिनका सुरिला कण्ठमा सल्बलाउने अविछिन्न तथा सहज लयात्मक गीति प्रवाह हो । समय र परिस्थितिअनुसार लोकका यी लयात्मक र गेयात्मक अनुभूतिहरू विभिन्न भाकामा प्रस्फुटन हुने गर्दछन् ।

यसरी हेर्दा लोकगीतमा आवश्यक तत्त्वहरूका साथै यसका विशेषताहअरू जे जस्ता छन् अर्घाखाँचीका पश्चिमी भेगका लोकगीतका विशेषताहरू पनि त्यस्तै छन् । अर्घाखाँचीका लोकगीत नै हुन् भन्ने विशेषता पहिचानको लागि त्यहाँको प्रचलित भाषिकाको प्रयोग र विभिन्न स्थानको नामले जनाउँछ । लोकगीतका रचनाकार ज्ञात भए पनि त्यसको महत्त्व गौण हुन्छ भने रचनाकारद्वारा सिर्जना गरेका गीतहरूका भावहरू समाजका सामूहिक सम्पत्ति मानिन्छन् । लोकगीत व्यक्तित्वविहीन भएकाले यसले बैयक्तिताबाट माथि उठेर मानवीय भावनालाई सामूहिकरूपमै व्यक्त गरिएको हुन्छ ।

यसप्रकार लोकगीतका आवश्यक तत्त्वहरूका रूपमा (१) सन्देश (२) लय, (३) भाव, (४) थेगो र पुनरावृत्ति रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी लोकगीतको वर्गीकरणलाई (१) संस्कार गीत, (२) पर्वगीत, (३) ऋतुकालिन कर्मगीत र (४) बाह्रमासे गीत गरी ४ भागमा विभाजन गरिएको छ । त्यसैगरी लोकगीतका विशेषताहरूलाई (१) मौखिक परम्परा (२) सामूहिक

भावभूमि (३) अज्ञात रचयिता (४) मौलिकता र सरलता (५) सहजता स्वाभाविकता (६) प्रकृति चित्रण (७) प्रश्नोत्तरात्मक प्रवृत्ति (८) स्वच्छन्दता (९) पुरावृत्ति तथा थेगोको प्रयोग, गरी नौवटा बुँदामा राखिएको छ । कुनै पनि देशको इतिहास निर्माणमा तथा भाषाको अध्ययन गर्दा लोकगीतबाट सजिलो हुन्छ । लोकगीतले सामाजिक जीवनको चित्रण गरी समाजलाई एकजुट पार्ने र सामाजिक परम्परालाई बलियो पार्ने काम गरिरहेको हुन्छ ।

परिच्छेद चार

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको परिचय र वर्गीकरण

४.१ पृष्ठभूमि

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी क्षेत्र विभिन्न प्राकृतिक र सांस्कृतिक विविधताले भरिएको क्षेत्र हो । यहाँ विभिन्न जात-जाति र भाषाभाषीका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । तिनीहरूका आ-आफ्नै परम्परागत मूल्यमान्यता, आस्था र चालचलनहरू पाइन्छन् । जसअनुसार विभिन्न देवीदेवताहरूको पूजा गर्ने र व्रत बस्ने गरिन्छ । विभिन्न चाडपर्व, संस्कार-कर्महरू मनाउने र खेतीपाती गर्ने गरिन्छ । यसकासाथै अन्य कामहरू पनि गरिन्छन् । त्यस्ता अवसरमा उपयुक्त सन्दर्भअनुसार नाँचगान पनि गरिन्छ । त्यस्तै त्यस्ता चाडहरू वा कर्मसित गीतको सम्बन्ध नङ र मासुको जस्तै हुन्छ ।

अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा विभिन्न मौसम समय र चाडवाडमा विभिन्न खालका गीतहरू गाइने गरिन्छ । त्यस्तै धर्म संस्कार अनुसारका पनि गीतहरू गाउने गरिन्छ । यसरी यस क्षेत्रमा गाइने धार्मिक गीत, संस्कार गीत, पर्वगीत, कर्म गीत र बाह्रमासे गीतले यस क्षेत्रको जनजीवन समय अनुकुल मनोरञ्जन प्रदान गरेको पाइन्छ । यसरी यहाँका यी विभिन्न समय र अवसरका गीतहरूसँगको मानवीय सम्बन्ध नङ्ग र मासुको जस्तै अपरिहार्य छ । यहाँका बाह्रमासे गीतहरू वनपाखा पखेरामा धन्किरहेको सुन्दा र ती गीतका भावहरूले जो कोहीको पनि मन बहलाउँछ । मानौं आफू स्वर्गमा पुगेको हो कि जस्तो महसुस गराउँछ ।

४.२ अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको वर्गीकरण

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकले धर्म, संस्कार, चाडपर्व र कर्मको बेला विभिन्न गीतहरू गाउने गर्दछन् । त्यस्ता अवसरहरूमा गीतको सम्बन्धमा अपरिहार्य हुन्छ । गीत बिनाका ती अवसरहरू व्यर्थ हुन्छन् । उपर्युक्त अवसरहरू बाहेक अन्य बेलामा पनि गीतहरू गाएर मनोरञ्जन गरिन्छ । जुनसुकै बेलामा पनि गाउन सकिने गीतहरू पनि गाइन्छन् जसलाई बाह्रमासे गीत भनिन्छ । यस प्रकारका गीतहरू विभिन्न भाकामा गाउने गरिन्छ । यहाँका लोकगीतलाई समेट्न जम्मा पाँच वर्गमा गीतलाई वर्गीकरण गरिएको छ -

१. धार्मिक गीत

२. संस्कार गीत

३. श्रमगीत/कर्मगीत

४. पर्वगीत

५. बाह्रमासे गीत

यी पाँच वर्गअन्तर्गत निम्नानुसार गीतहरू रहेका छन् ।

धार्मिक गीत	संस्कार गीत	कर्म गीत	पर्वगीत	बाह्रमासे गीत
१. भजन २. कीर्तन ३. व्रतगीत ४. आरती	१. मागल २. रत्यौली /जिउँती	१. असारे गीत २. दाइँ गीत	१. तीजका गीत २. मालसिरी ३. सराएँ ४. भैलो ५. देउसी/ दिउसारी ६. मारूनी ७. सोरठी ८. ख्याली	१. झ्याउरे गीत २. दोहोरी गीत ३. गन्धर्व गीत ४. बालगीत ५. जागरण गीत

४.२.१ धार्मिक गीतहरू

धार्मिक कार्यका अवसरमा कार्यसिद्धिको कामनाले गाइने गीत धार्मिक गीत हुन् । मानसिक शान्ति र सान्त्वना दिने क्रममा विभिन्न देवीदेवताहरूको नित्यपूजा गर्ने, व्रतबस्ने चलन छ । यस्ता अवसरमा विभिन्न देवीदेवताहरूसँग सम्बन्धित गीतहरू गाइन्छन् । यही प्रचलन अर्घाखाँचीको पश्चिमी क्षेत्रमा व्यापक छ । यस्ता गीतहरूले धार्मिक जीवनको आस्थालाई व्यक्त गरेका हुन्छन् । यही कारणले गर्दा यी गीतहरूको विशेष भूमिका रहेको छ। धार्मिकगीतहरू पनि विभिन्न प्रकारका छन् जस्तै : भजन, कीर्तन, व्रतगीत र आरती ।

४.२.१.१ भजन

हिन्दु धर्मका अनुयायी नेपालीहरूले विभिन्न समयमा देवी देवताको आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान र भक्तिभाव देखाउँदै गाइने गीत भजन हो । यहाँको मानिसहरूमा मानसिक शान्ति र सान्त्वना दिने क्रममा विभिन्न देवी देवताको पूजा गर्ने, व्रत बस्ने र सम्बन्धित देवीदेवताको गुणगान गर्ने प्रचलन छ । पूजाआजा बाहेक संस्कार कर्म र धार्मिक पर्वहरूमा पनि भजन गाउने चलन छ । अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा प्रचलित भजनका नमुना प्रस्तुत गरिएको छ-

(क) दशावतार भजन

प्रथम औतार लिनुभयो प्रभु मत्स्यमा रूप धारणम्
के कामले लिनुभयो मत्स्य औतार हे सनुकादी ऋषि हो
शङ्ख, चक्र, गदा, पद्म सङ्कासुरलाई छेदनम्, यही कामले लिनुभयो प्रभु
द्वितीय औतार लिनुभयो प्रभु कमत्स्य रूप धारणम् के कामले
सुर असुर साय भए मन्द्राचल तारणम, यही कामले
तृतीय औतार लिनु भयो प्रभु बरहा रूप धारणम के कामले
हिरण्याक्ष मारीकन वेद पृथ्वी पालनम्, यही
चतुर्थ औतार लिनुभयो प्रमु नृसिंह रूप धारणम्, के कामले

यसरी यस भजनमा ईश्वरका विभिन्न रूप धारणा गर्ने शक्ति हुन्छ । राक्षसलाई समाप्त पार्ने तथा घमण्डी व्यक्तिहरूको सेखी भार्न ईश्वरका अनेक रूप धारण हुन्छन् र कसैको वली दिन र रक्षा गर्न ईश्वरले छिनछिनमा रूप धारणा गरेका छन् भन्ने प्रसङ्ग दिइएको हो ।

त्यस्तै कृष्ण चरित्र सम्बन्धी भजनमा विशेषगरी छैंटी कर्ममा गाइन्छ छैंटी कर्म जन्मेको छैठौं दिनमा गरिने पवित्र संस्कार कर्म हो । यसै दिनमा भावीले नवजात शिशुको भाग्य लेख्छ भन्ने मान्यता यहाँका जनमानसमा पाइन्छ । त्यसैले भावीले भाग्य लेख्ने रातमा छैंटीकर्मको पूजा सिद्धाए पछि पनि रातभर शिशुको सिरानीनेर बत्तीबाली उज्यालो पारिदिने गरिन्छ । नवजात बालक पनि कृष्ण जस्तै अवतारी, चमत्कारी बन्न सकोस र आफ्ना माता पिताको ताप र चिन्ता हरोस् भन्ने कामना गर्दै गाइने कृष्ण चरित्र सम्बन्धी भजनहरू यस्ता छन् -

(ख) कृष्ण चरित्र सम्बन्धी

आठैं महिना हरिको गर्भ बास भयो ।
निशिदिन कंसको डर हुन आयो ।
देवका र बासुदेव शयनमा गए ।
कंस राजाका डरले अतास मन भए ॥
आठै महिना हरिको..... ।
शोक गर्दा गर्दैमा दुवै निदाए ।
गर्भवासी हरिले सपना देखाए ॥
आठै महिना हरिको ....

४.२.१.२ कीर्तन

कुनै देवीदेवताको उपासना पछि सम्बन्धित देवदेवीको भक्तिभाव र गुणगान गाउने गीत कीर्तन हो । उपासना पछि जाग्राम बस्दा मनले चिताएको फल मिल्छ भन्ने कामनाले गाइने यी गीतको धार्मिक महत्त्वका साथै मनोरञ्जन गरेर प्रसन्नता पाउनको लागि पनि महत्त्व छ । कीर्तन गाउने शैली भजनकै जस्तो हुन्छ तर यसको भाका छिटो र छरितो खालको हुन्छ । यो नारी पुरुषको सहभागिता हुने बाद्य-नृत्य सहितको सामूहिक गीत हो जस्तै :

-हरे कृष्ण हरे राम, राम राम हरे राम ।
हरे कृष्ण हरे राम, राम राम हरे राम ।
राम जपन, राम जपन,
जिन्दगी हो सपना राम जपन ।
जानी काँ होला, जानी काँ होला,
उनै रामला थाह होला, जानी काँ होला । इत्यादि ।

४.२.१.३ व्रतगीत

विभिन्न देवदेवीको व्रत बस्दा गाइने गीत व्रत गीत हुन् । यस क्षेत्रमा स्वस्थानीमाता, सन्तोषीमाता, ऋषिपञ्चमी, शिवजी आदिको व्रतालु महिलाहरू गीत गाउने गर्दछन् पूजा गर्दागर्दै पनि गाउन सकिन्छ । यी गीत हरू प्रायः समूहमा गाइन्छन् । यस्ता गीत गाउनुको मूल उद्देश्य धर्म र सान्त्वना प्राप्त गर्नु हो । यी गीतहरू गाउँदा मण्डप भए सोको वरिपरि घुम्दै र नाच्दै गाइन्छ । ऋषिपञ्चमीमा सप्तर्षिको पूजा गरिसकेपछि मण्डपको वरिपरि व्रतालु महिलाहरू ताली बजाई बजाई घुम्दै र नाच्दै गाउने गीत -

नुहाइम धोइम् ग्वालेनि त पसिम् फूलबारी
हाइहाइ पसिम फूलबारी
भोकोपेट फुकाकेश पसिम फूलबारी हाईहाई पसिम् फूलबारी
जेठो थूँगो फूल टिपि जेठा ऋषिला हाइहाइ जेठा ऋषिला
श्रीखण्ड चन्दन धोटी शिवला चढाम्ला हाइहाई शिवला चढाम्ला
माइँलो थुँगो फूल टिपी माइला ऋषिला हाइ हाइ माईला ऋषिला
श्रीखण्ड चन्दन धोटि शिवला चढाम्ला हाइ हाई शिवला चढाम्ला
साइँलो थुँगो फूल टिपी साइँला ऋषिला चढाम्ला हाई हाई

४.२.१.४ आरती

नित्यपूजा गरी अन्त्यमा ज्याति बत्ति बालेर सामूहिक रूपमा बाद्यवादन सहित गाइने गीत आरती हो । त्यस्तै कुनै भगवानको उपासना गर्दा सर्वप्रथम तिनै भगवानसँग सम्बन्धित मङ्गलाचरण स्वरूप गाइने भजन पनि आरती हो । यी गीतहरू प्रायः शङ्ख घण्टा, ढोलक, नरसिह, खैजेडी, मुजुरा आदि लोकबाजा सहित गाइन्छ । यी गीत सामूहिक रूपमा गाइन्छ । आरतीगीत विभिन्न प्रकारका छन् । जस्तै : राम आरती, शिव आरती, गणेश आरती, दुर्गा आरती, विष्णु आरती आदि । जस्तै : रामको पूजा गर्ने विधिको राम आरती यस्तो छ ।

- साँझको बेला प्रभु सञ्जे जगाऊ, राम आरती जगाऊ ।
साँझको बेला प्रभु सञ्जे जगाऊ ।
- नदी किनारमा, श्रीखण्डको बिरूवा राम, सर्वजात फूलबारी जाई ।
चन्दन घोटी ठाकुरजीका ललाट भोराए, फूलमाला गलामा पहिराई ।
साँझको बेला प्रभु ......

४.२.२ संस्कार गीत

मानिसको जन्मदेखि मृत्यृसम्म विभिन्न संस्कार कर्महरू हुन्छन् । यी संस्कारहरू जीवनको पथ प्रदर्शनमा अनिवार्य अङ्ग जस्तै हुन्छन् । यिनै संस्कारहरूद्वारा जीवनमा नियमितता र व्यवस्थितता आउने गरेको देखिन्छ । यस्ता संस्कार कर्महरू छैटी, न्वारन, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह आदि । यस्ता कर्मका अवसरमा भविष्यको मङ्गलकारी कामना गरिन्छ । अर्घाखाँचीको पश्चिम भेगमा छैटी, व्रतबन्ध, विवाह जस्ता संस्कार कर्महरूमा त्यस सम्बन्धी गीत गाउने प्रचलन छ ।

४.२.२.१ मागल/सगुन

अर्घाखाँचीमा खासगरी व्रतबन्ध र विवाह जस्ता अनुष्ठानिक कार्य गर्दा गाइने गीतलाई मागल भनिन्छ । माँगल शब्द मङ्गलबाट आएको हो । यसको अर्को नाम सगुन पनि हो । यी गीतलाई माल, सगुन अथवा मलाए पनि भनिन्छ । यी गीतहरू नारीहरूले मात्र गाउने गर्दछन् । खासगरी व्रतबन्धमा कसार बटार्दा वा भिक्षा माग्दा मात्र गाइन्छ त्यस्तै विवाहमा पनि कसार बटार्दा, भार बनाउँदा, यज्ञ बनाउँदा र जन्ती पर्संदा मात्र घरमै

गाइन्छ । यस्ता गीतमा बाजा बनाइँदैन र नृत्य पनि हुँदैन यी गीत नारीहरू मिलेर, लामो स्वरमा गाइन्छ । विवाहको माग्न आउँदाको माँगल-

पूर्वै दिशाबाट हाम्ला माग्न आउने छन्, हाम्ला तिम्ले नदिए
बाबा बरिलै ।
हाम्ला तिम्ले दिएपनि, दही केरा नमागे बाबा बरिलै
दही केरा मागे पनि तिम्लेता नखाए बाला बरिलै ।
× × × × ×
भलाए सगुनाए कसार बटार मेरी आमै
ठूलै हात ठुलै मन गर मेरी आमै
सधै मेरो विहा हुने छैन ।

४.२.२.२ रत्यौली जिउँती

रत्यौली गीत विवाहको समयमा दुलाहका घरमा महिलाहरू बसेर रमाइलो गर्ने संस्कार गीत हो । यसलाई बाद्यवादन रहित गीत भनिन्छ तर हातको ताली नृत्यको आंशिक प्रयोग भने हुन्छ । यो समूह गीत हो जन्ती दुलहीका घरतिर हिँडेपछि गाउँ टोलका आइमाई जम्मा भएर रत्यौली गाउँछन् । महिलाले रमाइलो गर्न अनेक अभिनय गर्छन् । आइमाई मात्रै हुने हुँदा अश्लील शब्द भन्ने र गीत पनि गाउने गर्छन् । यस क्षेत्रमा रत्यौलीलाई जिउँती पनि भनिन्छ । रातमा गाइने भएर नै यस्ता गीतलाई रत्यौली भनिएको हो । आजभोलि भने दिनमा विवाह हुँदा दिनमा गाउँने गर्दछन् । रत्यौली गीत महिलाहरूले मात्रै गाउने गीत हो । रत्यौली खेल्दा केही महिलाले पुरुषका कपडा लगाएर जोगी जस्तो बन्ने र विभिन्न अभिनय गर्दछन् । यस समयमा अनेक प्रकारका हास्यव्यङ्ग्यात्मक र श्रृङ्गारिक पाराका गीतहरू गाउने गरिन्छ । यहाँ प्रचलित रत्यौली गीतको नमुना यस प्रकार छ-

(क) लपलप लप्कनी खरबारीको खर
कस्तोहोला जेठाजु, कस्तो होला घर
लपलप लरकनी खरबारीको खर
दाजु जस्ता जेठाजु दरिबारे घर
मुरी धान कुटाउँछन् यसै घरकाले
व्यर्थै कपाल दुखाउँछन् वरपरकाले
जिमिनै थर्कायो भैचालले
बुहारी कजाउली यै चालले ।

(ख) बाटामुनि बाटामाथि कालो-चुलेत्रो ।
हाम्रा भाइको विहा भयो, कत्रो कत्रो लाम्ला भन्तैं जाबो मुयत्रो ।
मेरा बाँदुरै जाबो मुयत्रो ।

४.२.३ श्रमगीत/कर्मगीत

वर्षभरिका विभिन्न ऋतुहरूमा नेपाली लोकजीवनको नाता जोडिएको हुन्छ । अधिकांश नेपालीहरू कृषि पेसामा सहभागी छन् र उनीहरूको दिनचर्या खेतीपाती लगाउने, गोडमेल गर्ने र बाली थन्क्याउने काममा बितेको हुन्छ । कृषकहरू खेतीपातीको काम गर्दा थकाइ दिक्दारी आदिबाट छुटकारा पाउनको लागि केही मात्रामा भएपनि मनोरञ्जन लिन काम गर्दै गीत गाउँछन् । यसरी काम अनुसारका गीतलाई ऋतुकालीन गीत वा श्रमगीत वा कर्म गीत भनिन्छ ।

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा खेतीपातीको बेला प्रशस्तै कर्मगीत गाउने गरिन्छ । यसरी गाउने गीतहरूमा कुनै कामसँग सम्बन्धित र छुट्टै विशेषता बोकेका हुन्छन् भने कुनै स्वच्छन्द रूपमा गाइने विभिन्न भाकाका ठाडो र झ्याउरे गीतहरू हुन्छन् । यस क्षेत्रमा चलेका कामसँग मात्र सम्बन्धित कर्म गीतहरूमा असारे, साउने र दाइँगीत पर्दछन् ।

४.२.३.१ असारे गीत/बालीगीत

अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा धानु रोप्ने काम प्रायः असार, साउनमा हुन्छ । असार, साउनमा रोपाइँमा गाइने हुनाले रोपाइँकागीत वा असारे गीत भनिन्छ । यस समयमा वातावरण पनि वर्षायामको र हिलोमा मर्कंदै रोपार आइमाइहरू धानको बीऊ काढ्ने तथा रोप्ने र हली, बाउसेहरू हिलोसँग खेल्दै गीतको भाकामा रमाउँदै काम गरिरहेका हुन्छन् । यस समयमा प्रायः गरी असारे गीत बढी गाइन्छ । गाउँका धनी वर्गले खेत रोप्दा पञ्चे बाजाका साथ झ्याली बजाएर रोप्ने काम गर्छन् भने अन्य व्यक्तिले बाजा विहीन गीतका सुसेली धन्काउँदै रोपाइँ गर्दछन् । त्यसैले असारे गीत समूहमा बाद्यवादन सहित र वाद्यवादन रहित भएर गाइन्छ । धान रोप्ने बेलामा त्यहाँका सिमे भूमेलाई पुकार्दै गीत गाइन्छ र देवीदेवताका गीत गाउँदै महिलाहरूका देवनाका गीतहरू समेत गाइन्छ । यसका साथै एकले अर्कालाई जिस्क्याउने र उल्क्याउने काम गीतबाटै गरिन्छ । यसरी गाउने गीत लामो भाकामा लयात्मक पाराले गाइन्छ । रोपाइँ सिद्धिएपछि बाली गाउँदै घरको मूल ढोकामा बीऊ टाँसिन्छ र बाली मागिन्छ । यसो गरे बापत हली र रोपारहरूलाई पैसा दिनु पर्छ भन्ने सामाजिक प्रचलन छ । यसरी पानी र हिलोमा खनी, जोती कडा परिश्रमका साथ गरिने

रोपाइँ पनि बाजागाजाले गर्दा पर्व जस्तै रमाइलोका साथ सम्पन्न हुन्छ । यहाँका केही असारे गीतका नमुनालाई प्रस्तुत गरिएको छ -

सपा र सपी घाँसै र काटिम् भेंडीको धुमेला ।
पहिलो पटक गाएको गीत सीमे र भूमेला ॥
रिमी र भिमी पानी है आयो असारे सिमीला ।
दोस्रो पटक गाएको गीत अर्घाकी देवीला ॥
यसैगरी पराइघरमा नारीहरूले भोग्नु परेका ताडना र समस्याहरू सम्बन्धी गीतहरू-
असार मासको दबदबे हिलो गोरूले कुचेको
हेर तो आमा दर्लामे चुल्ठो सौताले लुछेको ॥
× × × × ×
असारला भनी कुटेका चिउरा म कति साँचूला ।
सानीमा सासू, कमारी सौता म कति बाँचूला ॥
अन्य असारमासको वातावरण र सामाजिक चित्रण गर्ने गीतहरू :
असारमासको दबदबे हिलो छिःमला घिन लायो ।
पालती नानीला फरिया किन्दा छबीस रीन लायो ॥
असारला भनी कुटेका चिउरा चैतमा घुनलाए ।
घामछँदै घर जाम्ला तो भन्ते मेलैमा जून्लाए ॥ इत्यादि

४.२.३.२ दाइँगीत

किसानले परालको दाइँ लगाउँदा गाइने गीतलाई दाइँगीत भनिन्छ । किसानले धान उठाएपछि केही दिनमा पराल माडने काम गर्दछन् । त्यसबेला थकाइ नलागोस् भनेर रमाइलो गरिन्छ । दाइँ गीत गाउँदा परालमाथि घुमी घुमी गोरू खेद्नेको रिंगटा पनि हराउने र मनोरञ्जन पनि हुने हुन्छ । दाइँगीत गाउँदा आफ्नो खेत जोत्ने गोरूहरूप्रति आत्मीयता र कृतज्ञता प्रकट गरिन्छ । विभिन्न गोरूका नाम, दाङ देउखुरीको सहलाई बोलाउँदा निस्कने लयात्मक शब्दहरू नै गीत बनेका हुन्छन् । यसरी दाइँमा गाइने गीतहरूले नजिकमा बसेका व्यक्तिहरूलाई समेत छेड हान्दै गाउने पनि गर्दछन् । दाइँको खलामा सह माग्दै गोरू खेद्दै गाउने पनि गर्दछन् । दाइँको खलामा सहमाग्दै गोरू खेद्दै गाइने गीत एकल गीत हुन् । यी गीत अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा यसरी गाइन्छ -

माडो भाइ माडो भाइ ।
दाइँ माडो दाइँ माडो ॥

हो हो हो हो ।

मालमधेसको सहलिऊ ।

दाङ देउखुरीको सहलिऊ ॥

हो हो तारे हो हो ।

हो हो माले हो हो ॥

× × ×

माडो भाइ माडो भाइ

खुरले माडी देऊ

पुच्छरले डोलाइ देऊ

सिंगले उधिन्देऊ

कानले हम्की देऊ

पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण

मालमधेशको सह लिऊ

देउखुरीको सह लिऊ । इत्यादि

४.२.४ पर्वगीत

नेपालीहरूले वर्षभरिमा विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने गरिन्छ । चाडपर्व मनाउँदा वा चाडपर्वका अवसरमा गाइने गीतहरू पर्वगीत हुन् । समाजका धार्मिक आस्थाले गर्दा मनाइने पर्वहरू सांस्कृतिक जीवनसँग सम्बन्धित हुन्छन् । चाडपर्वहरू मनाउँदा परिवार आफन्त वा इष्टमित्रसँग भेटघाट हुने, रमाइलो गर्ने मीठो मीठो खाने र सुख दुःखलाई अभिव्यक्त गर्ने गरिन्छ । यी पर्वहरू ऋतु अनुसार विभिन्न समयमा विभाजित छन् । हरेक पर्वका गीतहरू फरक फरक भाकाका हुन्छन् ।

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा मनाइने महत्त्वपूर्ण पर्वहरू मध्ये तीज, दसैं, तिहार, होली हुन् । यी पर्वहरूमा तीजमा तीजका गीत, दसैंमा मालसिरी र सराएँ, हिहारमा भैलो, दिउसारी र होलीमा फाउगीत गाइन्छ । त्यसैले यी गीतहरूको चर्चा गर्नु यहाँ सान्दर्भिक हुन आउँछ ।

४.२.४.१ तीजका गीत

भदौ महिनाको शुक्ल पक्षमा पर्ने हरितालिका तीज पर्वमा महिलाहरूले विभिन्न किसिमका गीतहरू गाउने गर्दछन् । विशेष गरेर यस क्षेत्रमा साउने सक्रान्तिदेखि

ऋषिपञ्चमीसम्म टोल-टोलमा जम्मा भई मादलको तालमा नारी मनका वेदना, आशा, निराशा आदिका स्वरहरू गुञ्जन्छन् । सासु बुहारीका बारेमा, ससुरा, देवरजेठाजु, नन्दआमाजू आदिका बारेमा गीत गाउने गरिने हुँदा सुन्नेलाई निकै उत्सुकता पनि हुने गर्दछ । बाद्यवादन साथमा हुनेहुँदा मृत्य पनि हुन्छ । गीत गाउने महिलाहरू मात्र हुन्छन् र नाच्ने महिला र पुरुष दुवै हुन्छन् । मादल बजाउनेकाम प्रायः पुरुषले गर्दछन् । मादलको तालमा नृत्य सहित गाइने हुँदा निकै रोचक हुन्छ । यस क्षेत्रमा गाइने तीजका गीत यस्ता छन्-

वर्षदिनको तीजमा माइती लिन आउँदा पनि घरकाले नपठाएमा -
वर्षदिनको तीजमा बाबा लिन आउनु भो ।
पठाएनन् घरकाले फर्की जानु भो ॥
× × × × ×
गोठजाँदा ससुराले घाँसका मूठा पल्टाउनी ।
भित्र जाँदा सासूले आँखा झल्काउनी ।
स्वामी मुख हेरूँ भने खुनखाएको बाघ झैँ ।
सासू मुख हेरूँ भने पोल्ने आगा झैँ ।
रूँदा रूँदै गएर पिँढीमा बस्ने हो ।
कसको मुख हेरेर भित्र पस्ने हो ॥

आफ्नो माइतीमा दाजुभाइ हुँदाहुँदै पनि कारणवस लिन नआएमा सो कुरालाई यसरी व्यक्त गर्दछन्-

सानो सानो मकै पाक्यो ठूलो मकै पाकेन ।
अहिलेका तीजमा भाइले डाकेन ॥

तीजको खाजा मीठो भदौरे तामाले ।
नरोऊ भाञ्जी लिन आम्ला भन्ते मामाले ॥

तीजका गीतमा सासू ससुराका नराम्रा कुरा कतै सुनिन्छन् भने कतै छोराबुहारीले बाबुआमा तथा सासू ससुरालाई ख्याल नगरेका कुरालाई पनि व्याङ्ग्यात्मक रूपमा आएका हुन्छन् । जस्तै :

आगनुका डिलबसी काली कौवा करायो ।
उठ सासू लाल्टिन बाल फल्टिन हरायो ॥
बाबाले भन्नु भयो चिठी केला आएन ।

आमाले भन्नु भयो निद्रा लाएन ॥
घुम्दै - घुम्दै चिठी आयो श्रीमतीला भनेर ।
बाउ-आमा त बस्न मात्रै दिन गनेर ॥

४.२.४.२ मालसिरी/मालश्री

हिन्दूहरूको माहन चाड बडादसैंको नव दुर्गामा विभिन्न कोटहरूमा देवदेवीलाई पुकारा गरेर गाइने भजनजस्तो गीतलाई मालसिरी भनिन्छ । एक्लै वा समूहमा गाउन मिल्ने यो गीतको भाका लामो हुन्छ । यो गीतमा नृत्य समावेश हुँदैन । यी गीतहरू पुरुषले मात्र गाउने गर्दछन् । यी गीतमा शक्तिकी देवी दुर्गाले राक्षससँग युद्ध गरी विजय प्राप्त गरेकोले उनैका गुणगान गाउँदा वीररसको प्राचुर्यता रहन्छ । दसैं पर्वको अवसरमा मात्र गाइने हुँदा यो गीत पर्वगीत मानिन्छ यसको उदाहरण यस्तो छ -

जय देवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका
प्रथम देवी जो कैलास जनम, अम्बिका नाम जो पाइयो ।
चण्डिका रूपसे असुर मारिणी कालिका रूप सघांरिए ॥
जयदेवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका
त्रिभुवन मण्डल मधुकैटभ व्यापिए विष्णु रूप जगाइए ।
मायालु रूपसे मधुकैटभ बनिए विष्णु रूप सघांरिए ॥
जय देवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका ।

यसरी भगवतीलाई विभिन्न रूप धारणा गरेकी जगतको रक्षा गर्न राक्षसलाई विभिन्न रूप धारणा गरी बद गरेकी शक्तिकी देवी जगतकी माता भन्दै यसरी वर्णण गरिन्छ -

जयदेवी भैरवी दर्शन देऊ भवानी
असुर विनाशिनी जगत्को हितकारिणी
श्रीदेवी भगवती दुर्गा भवानी
जयदेवी गोरखकाली दर्शनदेऊ भवानी
हे हृदयजननी, हे चण्डिके त्रिलोकको
जगत्को प्रतिपाल गर माई
हा हा दुर्गे प्रचण्ड रूपिणी
कालिके प्रतिपाल गर !

४.२.४.३ सराएँ

विजयादशमीको दिनमा टीका लगाएपछि पूर्णिमासम्म देवीको कोटमा जम्मा भई बाजा बजाएर सराएँ खेल्ने गरिन्छ । यो सराएँ नाँच चाँच्दा देवीको प्रतिकको रूपमा ३-७ वटासम्म आलम बोकिएको हुन्छ । ती आलम वरिपरि हातमा खुँडा, तरवार, लठ्ठी र भाला लिएर नौमती बाजाका तालमा नाँच्दै गाउने गीतलाई सराएँगीत भनिन्छ ।

सराएँ शब्दको अर्थ नेपाली बृहत् शब्दकोषले सराएँ भन्दै यसलाई विशेष पर्वका दिन मन्दिर भित्रका खुकुरी, लिएर नचाउँदै र लडाउँदै बाजाका तालमा नाच्दै भएको छ[३८] तर यसलाई यहाँ सराएँ नै भनिन्छ । सराएँ गीतका रूपमा भन्दा खेलका रूपमा लिइन्छ । सराएँ खेल्दा बीचमा कोही कोहीले लयात्मक पाराले भट्याउने र अरू सबैले "वाक्खै हो" भन्दै नाच्ने गर्छन् ।

जनश्रुति अनुसार यो नृत्यगीतको सुरूवात धेरै पहिलेदेखि भएको मानिन्छ । जसअनुसार बादशाह गयाशुद्धिन तुकले सिसौवन ध्वस्त पारेका समयमा हिन्दूहरू भागाभाग भएका थिए । त्यस समयमा सिसौवनका राजा जील्ला राईले गुरु पुरेत रामभक्त रिजवाललाई देवता बोकेर अर्घातिर लगेका थिए । अर्घाका तत्कालीन गुरुङ जातिका अत्याचारी राजालाई लडाईमा हराएका थिए । त्यसपछि अर्घा राज्यको शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिएका थिए । त्यसैले खुशियालीमा सराएँ नाँचको सुरूवात भएको थियो भन्ने जनश्रुति पाइन्छ । त्यसैले सराएँकोप्रचलन सर्वप्रथम अर्घाखाँचीको अर्घाबाट भएको हो । वि.सं. १८३१ मा 'अर्घा' मन्दिर स्थापना भएपछि नियमित रूपमा पूजाआजा गर्ने र वडा दशैको पूर्णिमाको दिन त्यहाँ बाजागाजाको साथमा धुमधामसँग सराएँ खेलिन्छ भने अन्य ठाउँमा दशमीको दिनदेखि पूर्णिमा सम्म अर्घाखाँचीको सम्पूर्ण गाउँहरूमा धुमधामसँग खेलिन्छ ।

सराएँ मात्र एउटा यस्तो नाँच हो, जसमा बाहुन, क्षेत्री, मगर, गुरुङ, घर्ती, कुमाल, कार्मी, सार्की, दमाई, गाइँने आदि सबै जातका मानिस एकै ठाउँ घुलमिल भएर नाँच्छन् र जुनसुकै जातसँग पनि एक जोडा बनेर लय र तालमा पीठ मिलाउने र आँखा जुधाउने

३८. बालकृष्ण पोखेल र अन्य सम्पादक, **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४०), पृ. १३१६ ।

गर्छन् । ती उल्लासपूर्ण नाचहरूमा छुवाछुतको भाव हुँदैन । यहाँ गाइने गीतको अंश उदाहरणका लागि यस्तो छ -

खेल भाइ हो हो वाक्खै
राम्रै गरी खेल
ढल्क भाइ हो हो वाक्खै
खेल भाइ हो हो वाक्खै
बाजा बजाइ हो वाक्खै
ढीलो ढीलो खेल वाक्खै
बाँचे आइसल हो
मरिम् भने हो
स्वर्गमा भेट हो वाक्खै
बाँच्ने भाइले हो
गर्दै जाऊन् हो
कालिका देवी हो वाक्खै
तिनका लागि हो
खेलम भाइ हो हो इत्यादि ।

४.२.४.४ भैलो

दीपावली वा तिहार हिन्दुहरूको दोस्रो महान् चाड हो । यो चाडमा दिदी बहिनीहरूले दाजुभाइहरूलाई टीका लगाइ फूलमाला पहिराइदिन्छन् र सेलरोटी तथा विभिन्न मिष्ठानहरूको भोजन गराउँछन् । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा तिहारमा पुरुष जातिहरू भैलो खेल्छन् भने औँसीका दिन गाईपूजा गरेपछि भाइटीकाको पर्सिपल्टसम्म गाउँका युवाहरू मिलेर भैलो खेल्ने प्रचलन छ । कसैका घरमा भैलो नाँच हेर्ने इच्छा भयो भने हरिबोधिनी एकादशीको दिनसम्म भैलो खेल्ने चलन छ । भैलो बाजागाजा सहितको सामुहिक नृत्य गीत हो । भैलो खेल्दा एक जनाले लयात्मक पाराले भट्याउने र अन्य व्यक्तिहरूले एकै साथ ‘भैलो’ भन्ने गर्दछन् भट्याउने काम सकिएपछि विभिन्न खालका सोरठी र मारूनी तथा ख्याली गीत गाएर मनोरञ्जन गर्ने चलन छ । यस क्षेत्रमा भैलो गीत यसरी गाइन्छ -

आहै सँगी हो - भैलो
" हाम्रा सँगी - भैलो

" जम्मा भयौकी - भैलो

" वर्ष दिनको - भैलो

" तिहारमा - भैलो

" भैलो खेल्न - भैलो

" आयौँ हामी - भैलो

" धोरैपार - भैलो

" सोरैमार - भैलो

" साथी हो - भैलो

" एकादशी - भैलो

" तुलसाको - भैलो

" व्रतलिने - भैलो

" दुवादशी - भैलो

" जुवामार्ने - भैलो

" तिरादशी - भैलो

" तिरीपासा - भैलो

" चर्तुर्दशी - भैलो

" लक्ष्मी निम्तो - भैलो

" औंसीको दिनमा - भैलो

" लक्ष्मी पूजा - भैलो

" परेवाको दिनमा - भैलो

" भाइलाई निम्तो - भैलो

" द्विजको दिनमा - भैलो

" भाइलाई टीका - भैलो

यसरी भैलो सिध्याएपछि घरको मूल धनीले नाङलोमा बत्तीबाली सेलरोटी, चामल, पैसा फलफूल आदि दान दिन आउँछन् । उक्त दान र नाङ्लोको सेलरोटी सहित टाउकोमा राखी नाच्दै आशिस दिने गीत गाउँछन् र दान टिपिन्छ अनि विदाबारी हुन्छ ।

४.२.४.५ देउसी/दिउसरी

देउसी गीत पनि भैलो गीत जस्तै तिहारको औंसीको दिन देखि गाईपूजा गरेपछि भाइटीकाको पर्सी पल्टसम्म ५ दिनसम्म खेल्ने सामुहिक गीत हो । अर्घाखाँचीमा यसलाई दिउसरी भनिन्छ । यसगीतमा महिलाहरू मात्र समावेश हुन्छन् । यो गीतमा ३-४ जना देखि

लिएर १०-१५ जनासम्म वा बढीसम्म पनि युवतीहरू खेल्ने गर्दछन् । दिउसरी गीतमा बाद्यवादन प्रयोग हुँदैन । यसमा पनि भैलो गीतमा जस्तै एकजनाले लयात्मक पाराले भट्याउने र अन्य व्यक्तिहरूले दिउसरी भन्ने गरिन्छ । भट्याउने शब्दहरू प्रायः भैलो र देउसीमा उस्तै उस्तै हुन्छ । यसलाई यसरी देखाउन सकिन्छ -

सँगी हो - दिउसरी
हाम्रा सँगी - दिउसरी
जम्मा भउकी - दिउसरी
भयौ भने - दिउसरी
धोरै पार - दिउसरी
सोरै मार - दिउसरी
फलानाका - दिउसरी
छोरी बुहारी - दिउसरी
क्या नि राम्रो - दिउसरी
दिउसरी खेले - दिउसरी
भन्नी पार - दिउसरी
औँसीको दिनमा - दिउसरी
गाइलाई पूजा - दिउसरी
तोरन माला - दिउसरी
परेवाको दिन - दिउसरी
भाइलाई निम्तो - दिउसरी
द्विजको दिन - दिउसरी

यसपछि घरधनीले नाङ्लोमा दियोवालेर सेलरोटी र फलफूल तथा दान स्वरूप पैसा दिन्छन् । दान पाइसके पछि अर्को घरमा खेल्न त्यहाँबाट बिदा हुन्छन् ।

४.२.४.६ मारूनी

मारूनी शब्द संस्कृतको 'मारू' शब्दमा 'नि' प्रत्यय गाँसिएर अर्थात् मारू+नी=मारूनी भएको मान्न सकिन्छ साङ्गीतिक सन्दर्भमा मारू शब्दको अर्थ दीपक रागको एक भेद हो । त्यही 'मारू' राग गाउने स्त्रीलाई मारूनी भनिएको मान्न सकिन्छ । नेपाली सांस्कृतिक जीवनमा मारूनीगीत र नृत्य तिहारको वेला गाइन्छ । मारूनी नाच्नको लागि २ जना पुरुषलाई दारीजुँगा खुइरिएर आइमाका जस्तो अनुहार बनाइन्छ । एउटालाई

गुन्यू, चोलो, पटुकी, चुरा र घुम्टो जस्तो लुगा र पोते समेत लगाइन्छ भने अर्कोलाई पुरुषङगे सेतो धोती, इष्टकोट, पटुकी, टोपी र हातमा रूमाल लिएका हुन्छन् । यो नाचमा यी दुईजना र २ जना मादले हुन्छन् । अन्य गीतगाउनेहरू सामान्य हुन्छन् । मादलको तालसँग मारूनी र पुरुषसुङ्गे आँखाको ताल लगाएर कम्मर मर्काइ मर्काइ नाच्ने गर्दछन् । यसमा गाइने गीतहरू करूण रस, वीर रस तथा श्रृङ्गार रसपूर्ण हुन्छन् ।

कानै लाउने कुन्डलु यसै राजाले बेची खायो
यसै राजाको आशामला छैन
यसै चली जाऊँ माइतीको देश ।
× × × ×
सयपत्रीको फूल फुल्यो, ढकमक भयो,
हाम्रा दाजै घर छैनन कले लाउला ।
सयडाली फलूँला सयडाली झरूँला
तिम्रा दाजै आउन्जनी फुली राखूँला ॥

४.२.४.७ सोरठी

विभिन्न पौराणिक तथा ऐतिहासिक आख्यानमा आधारित विभिन्न विषयवस्तुलाई विविध भाकामा गाइने नृत्यपरक लोकगीतलाई सोरठी भनिन्छ अर्थात सोह्र प्रकारले नाँचिने र गाइने हुँदा यस गीतको नाम सोरठी रहेको हुनुपर्छ भन्ने भनाइ छ । यो सामूहिक गीतमा तिहारमा बाजागाजा सहित नाचिन्छ । सोरठी गीत नृत्यगीत हो । यो नृत्यगीतलाई पनि मारूनी नाच जस्तै पुरुषङगे एउटा र एउटा मारूनी बनाइएको हुन्छ र विभिन्न भाकामा बाजागाजा सहित नाच्ने गरिन्छ । अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा यसलाई यसरी गाइन्छ -

हा हा ... हो आकाशमा हेरौं नौलाख तारा
म गन्नलाई सक्तिन
हो ... म गन्नलाई सक्तिन
हातमा चिठी महभरी आँसु
जाऊ त भन्न सक्तिन
हा हा ... हो चुरेटे दाइले चुरैमा ल्यायो
गाउ गाउँमा डुलायो
हो .... गाउँ गाउँमा डुलायो
यो देशमा मलाई बस्ने मनछैन

नारायण के ले भुलायो ।

यसैगरी कृष्ण चरित्रमा आधारित सोरठी यस्तो छ -

संसारमा भारी भयो कंसका भारले
कंसराजलाई मारन कृष्ण औतार
आठौँ गर्भ कृष्णजीको जनम् भयो
जन्मेपछि बासुदेवले पारिलान लाए
ढोका खुले पाले-पहरा मूर्छित भइगए
यमुनाको मन जानेर कृष्णले पाउ छोडी दिए । इत्यादि

४.२.४.८ ख्याली

ख्याली गीत चुड्के गीत हो । तिहारमा जब भैलो भट्याएर सकिन्छ, त्यसपछि चुड्के गीत र नृत्य रोचक देखाउनको लागि नचाइन्छ । यसमा २ जना नाच्ने व्यक्ति हुन्छन्, मारूनी र पुरूसुङ्गे । पुरुषले महिलाको कपडा लगाएर मारूनी बनेको हुन्छ भने पुरूसुङ्गेले सेता फेटा र सोतो धोती लगाएको हुन्छ । मादल बजाउने व्यक्ति पनि २ जना नै हुन्छन् यिनीहरू मादलेको अघि पछि र साथसाथै छिटो छिटो नाच्नु पर्ने हुन्छ । यस्तो गीतलाई अर्घाखाँचीमा ख्याली गीत र नृत्य भनिन्छ । ख्याली गीतको उदाहरण यस्तो छ-

सल्लेरीको रानी पीपल मैनाले खोबेको
नानी तिम्रो पेउले जोवान सुनपानी चोबेको
काँकरीको झालमुनी तिउन त लौकी
आज राती बोलाउनी तिमी नानी हौकी
किरिमिरी फलामको सानोसानो छिनु
त्यत्री बढै भैचौ नानी क्यामैले चिनु
कति राम्री नानी तिमी कम्मर भाँची देऊ
आज तिमी सबको साम् मैदानमा नाची देऊ । आदि

४.२.५ बाह्रमासे गीत

कुनै पनि ऋतुमा एकनास प्रवाहित भइरहने वा वर्ष भरी अनावरत चलिरहने गीत बाह्रमासे हुन् । नेपाली लोकगीतमा झ्याउरेगीत सदावहार वृक्ष जस्तै हुन्छन् । वर्षभरी आफ्नो मनको हाँसो-आँसु, माया प्रेम, विरह-वेदना आदिलाई लोकलयको माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा चल्ने बाह्रमासे गीतमा झ्याउरेगीत, दोहोरी गीत, गन्धर्व गीत, बाल गीत र राजनैतिक जागरण गीत प्रमुख हुन् ।

४.२.५.१ भ्याउरे गीत

भ्याउरे गीत नेपाली भाषाका लोकप्रिय र मनोरञ्जन प्रधान गीत हुन् । यी गीतहरू विभिन्न लय र भाकामा गाइन्छ । भ्याउरे गीत एकल वा युगल दुवै प्रकारले गाइन्छ । अर्घाखाँची जिल्ला पहाडी जिल्ला भएकाले यहाँ गाउने भ्याउरे गीतहरूमा यहाँको परिवेशसँग गहिरो सम्बन्ध गाँसेका हुन्छन् । लोकका मनमा भएका हर्ष, उल्लास र बेदनाका भावहरू छचल्किरहेका हुन्छन् । भ्याउरे गीतहरू तीन तालमा गाइन्छन् । दाद्रा ताल, ख्याम्टा ताल र कहरूवा ताल । भ्याउरे गीत धेरै प्रकारले गाउन सकिन्छ । यसका लय विभिन्न हुन्छन् । गीत अनुसार लामो र छोटो जस्तो पनि हुन सक्छ । गाउँ पाखा पखेरोमा गाइने गीत प्रायः सबै भ्याउरे गीत हुन् । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा गाइने भ्याउरेगीतको नमुना यस्तो छ -

घर अर्घाखाँचीमा
मरें भने नरूनु निर्माया भेट हौंला बाँचेमा ...
धनकमाउन म जान्छु पियारी
बस तिमी बाउआमा सियारी
घर अर्घाखाँचीमा
विदेश जाने, मन मेरो थिएन
साउको ऋणले बसन दिएन
घर अर्घाखाँचीमा ...

यसैगरी आफूले जीवनमा कहिल्यै पनि सुखले दिन विताउन नसकेको र सधैंभरी घाँस दाउरा मात्र गर्नु परेको गुनासो गीतका माध्यमबाट यहाँका घँसारे आइमाइहरू यसरी विरहका गीत गाउँछन् ।

सुख मलाई नौडाँडा पारी भो
सधै मलाई घाँसको भारी भो
ढाकावाङ्को वन
नसम्झे मायाले सम्झे रून्च मन
मेरासाथी आइ.ए. र बी.ए. पास
मलाई भने रात दिन दाउरा घाँस
ढाकावाङ्को वन
नसम्झे मायाले सम्झे रून्च मन

४.२.५.२ दोहोरी गीत

दोहोरी गीत युवा र युवतीहरूबीच हुने प्रश्नोत्तरात्मक शैलीमा गाइने सामुहिक गीत हुन्। युवा युवतीहरूबीच प्रेम प्रसङ्गलाई प्रश्न र उत्तर गीतबाटै गर्ने हुँदा यो गीत अत्यन्त रोचक हुन्छ । केटा पक्षको करिब ३-४ जनाको एउटा टोली हुन्छ भने केटी पक्षबाट पनि उत्तीनै संख्यामा टोली बनाएर विधिगत रूपमा दोहोरी गीत गाइन्छ । एक टोलीले गीतबाटै माया प्रितिको प्रश्न गर्ने र अर्को टोलीले त्यसको उत्तर गीतबाट दिने गरिन्छ । यस्ता गीतहरूमा बाद्य बादनको प्रयोग हुन्छ र नाच पनि हुन्छ । यसमा मूल्याङ्कन हारजीतको हुन्छ । त्यसैले यस गीतमा कसले जित्ने र कसले हार्ने भन्ने कौतुहल हुन्छ । अर्घाखाँचीमा गाइने दोहोरी गीतको नमुना यस्ता छ-

केटा- हे चरी, तिम्रो, त्यो मिठो बोली
कता गयौ यो मुटु पिरोली
पानी छागाँमा
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा

केटी- हे- आजसम्म, मुटु मै थियौ नि
छाडी गयौ दिल अन्तै दियौ नि
पानी छाँगामा

केट- हे, सम्झना भो, त्यो दिनमा हाँसेको
घाँसको भारी विसाउँदै नाँचेको
पानी छाँगामा
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा

केटी- हे- रात दिन, सम्झन्छु म पनि
यो जुनीलाई भैगयो सपनी
पानी छाँगामा
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा । आदि

४.२.५.३ गन्धर्व गीत

गन्धर्वहरूको पुर्खा देखि पेसा नै घरघरमा गएर सारङ्गी रेट्दै गीत गाउने र कतै नयाँ खवर छ भने त्यसलाई गीतको भाकामा मिलाएर गीत बनाइ सुनाउने गर्दछन् । त्यस वापत उनीहरूको पैसा अथवा अन्नपात पाउँछन् । उनीहरूको जीविकोपार्जनको मूल स्रोत नै गायन हो । उनीहरूले गाउने गीतमा झ्याउरे गीतदेखि लिएर धेरै पुराना वीरताको इतिहास बोकेका कर्खा गीतहरू गाउने गर्दछन् । यस्ता कर्खा गीतहरूबाट पुराना ऐतिहासिक कुराहरूको यथार्थ प्राप्त गर्न सकिन्छ । उनीहरू आफू दुःखी भएको कुरालाई पनि गीतबाट घरघरमा सुनाउँदै हिड्छन् । यहाँ केही गन्धर्वले गाउने गीतलाई प्रस्तुत गरिएको छ-

मेरो आमा दूधैको भाराले,
पाइनबाटो आँसुको धाराले ..

आज मला बास देऊन घर त मेरो बेगेम्
बारी रूखो मोलहालुला, कर्म रूखो क्यारम्
गेरू भनी लिएँ मैले रैच रातो माटो
कतैबाट पाइन मैले मन बुझाउनी बाटो
तेर्छो गयो वरको डालो चरीले टेकेको
रूँदा गैन धुँदा गैन भावीले लेखेको
मेरो आमा दूधैको भाराले

यसरी गन्धर्व जातिले आफ्नो पेसालाई सारङ्गीसँग विभिन्न ठाउँको खवरलाई गीत बनाउने र लोकलाई ती गीत बाँड्दै हिड्ने गर्दछन् । यसै त्रक्रममा लडाइमा परेका लाहुरेको गीतलाई सारङ्गीको धुनसँग चिठी घरमा पठाएको कुरालाई बाँचे भने फर्केर घर आऔंला, मरे भने राइफल सिरानीमा भन्दै यसरी गाउने गर्दछन् -

मेरो आमा नरून् धर्केर
बाँचे भनी आउनीछु फर्केर

सरखारको हुकुम भयो जानु पऱ्यो बर्मा
आमाबाबु छोडी आइयो समुद्रको पारमा
ज्यान त्यागी लड्नु पऱ्यो खुकुरीको धारमा
नरोईकन बसे आमायै चिठीको भरैमा

सानो पात पीपलुको ठूलो पात वर
चेली रून्चित माइतबसी आमा रून्चित घर
नजाऊ छोरा विदेशमा भन्दा भन्दै आइयो
जाम्ला घर भन्दा भन्दै लडाइतिर लाइयो
जसै लडाइ सुरू भयो मूर्चा खनी बस्यौँ
रासन पानी बन्द भयो कम्मर पेटी कस्यौं । इत्यादि

४.२.५.४ बालगीत

बालबालिकाको रमाइलो संसारमा गुञ्जने गीत बालगीत हुन् । यस्ता गीतमा उनीहरूले हुर्केको समाज र देखेभोगेका विषयवस्तुहरूको चित्रण पाइन्छ । आफ्नो वरपर जे जस्तो वस्तु र घटनाहरू देख्छन् तिनैलाई गीत बनाउँदै गाउन थाल्छन् । बालगीत कुनै खेलसँग सम्बन्धित हुन्छन् त कुनै झरी बादलसँग बच्चाहरूको बोली सानो हुँदा उनीहरूका गीतहरू पनि छोटा हुन्छन् । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा सुनिने बाल गीतहरूका केही अंश यस्ता छन्-

कुहिरो लाग्दा र पानी पर्दा उनीहरूको यस्ता गीत गाउने गर्दछन्-
जा-जा- कोइरा
फलानाका सोइरा
तेरा घरमा चोर पस्यो
ढिंकी जाँतो लोटाइदेओ
आटो पीठो लुकाइदेओ
लैनो भैंसी फुकाइदेओ ।
× × ×
हात तताउने गीत यस्तो छ -
ओकल दोकल तिकल चार
भोलि पर्सि मङ्गलबार
पाटे घोंडो रूपासी
थाल मेरी कमारी
फर्का मुसा तेरो दाइने हात ।
× × ×
हात चिमोटेर गाउने गीत यस्तो छ -
चीँ मुसी चीँ चीँ

तेरो दाइ मेरो दाइ
माछी मार्न गएका छन्
तँलाई झोलै झोल्
मलाई चोक्टै चोक्टा
भत्लाङ भुत्लुङ । इत्यादि

४.२.५.५ जागरण गीत

समयको परिवर्तन र शिक्षाको विकासले गीतहरूमा पनि प्रभाव पारिरहेको छ । अर्घाखाँचीका केही चेतनशील युवा युवतीहरूले अझै पनि अन्धकारमय जगतमा निदाइरहेका नेपाली जनमानसलाई जगाउन चेतनामूलक गीतहरू रचना गरेको पाइन्छ । यस्ता गीतलाई लोकले मन पराइएका नयाँ पुराना लोकगीतका भाकामा पनि गाउने गरेको पाइन्छ । यस्ता गीतलाई जागरण गीत भनिन्छ । यस्ता जागरण गीतअन्तर्गत राष्ट्रिय जागरण गीत, शैक्षिक जागरण गीत र वातावरण सम्बन्धी जागरण गीत आदि पर्दछन् । अर्घाखाँचीको पश्चिमी क्षेत्रमा यस्ता जागरणका गीतहरू गाउने गर्दछन्-

राष्ट्रिय जागरण गीत

आँखैमा राख्छु मेरो देश
मुटुमा राख्छु मेरो देश
परेलीमा सजाउँछु मेरो देश

शैक्षिक जागरण सम्बन्धी गीत

हा- उठौं अब, गाउँबस्ती जगाउन
अज्ञानको तुँवालो हटाउन
नानीहरू पठाऔं स्कुल
ज्ञान ज्योति फैलाइ फरर अर्घाखाँची पारौं झलल
हा- स्कुलमा गई, चेतना भर्ने छन्
मूर्ख पनि विद्धान बन्नेछन्
नानीहरू पठाऔं स्कुल
ज्ञानज्योति फैलाई फरर अर्घाखाँची पारौं झलल

वातावरण सम्बन्धी जागरण गीत

उठौं जनता
प्रदूषण अति भो जागौं अवत

जतातत‍ै प्रदूषण भइसक्यो
तुवाँलोले सञ्सारै छाइसक्यो
उठौं जनता
प्रदूषण अति भो जागौं अवत
चेतनादिई, जगाऔ है गाउँगाउँ
सफा राखौँ गाउँशहर सबै ठाउँ
उठौं जनता

सरसफाईंको प्रशिक्षण गाउँगाउँ
बनाऔँ चर्पी गाउँ बस्ती सबै ठाउँ
उठौँ जनता

४.२.५.६ निष्कर्ष

अर्घाखाँचीको पश्चिमी क्षेत्रका लोकगीतका विषय र प्रकृतिलाई हेर्दा ती लोकगीहरूमा ५ प्रकारका लोकगीतहरू छन् । जसमा (१) धार्मिक गीत (२) संस्कार गीत (३) कर्म गीत (४) पर्वगीत (५) बाह्रमासेगीत । यी गीतहरू कुनै धार्मिक कामगर्दा, आफ्नो संस्कारकर्म गर्दा, खेतबारीमा काम गर्दा तथा घाँस दाउरा, वनपाखा पखेरोमा गाउने गरिन्छ । धार्मिक गीत धार्मिक कार्यगर्दा कार्यसिद्धको कामनाले गाइने गीत हुन् । संस्कार गीत मानिसको जन्मदेखि लिएर मृत्यु सम्म गरिने आफ्नो संस्कार कर्महरू सम्बन्धी गाइने गरिन्छ । संस्कार गीतको उद्देश्य जीवनलाई सु-संस्कृत र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न सिकाउनु रहेको देखिन्छ । कर्मगीत खेतवारीमा कामगर्दा गाइने गीत हुन् । यी गीतहरूको उद्देश्य कामगर्दा थकाइ मार्ने तथा मनोरञ्जन गर्नु हो ।

पर्वगीत वर्षदिन भित्र चाडवाडमा मनोरञ्जन गर्न विभिन्न चाडपर्व अनुसारका गीतहरू गाइन्छन् । पर्वगीत गाउनुको मुख्य उद्देश्य आफ्नो संस्कार, संस्कृतिको रक्षा गर्नु, आफन्तजनसँग भेटघाट र मनोरञ्जन लिनु हो । बाह्रमासे गीत जुन व्यक्तिले पनि जस्तो सुकै समय र अवस्थामा गाउने गीत हुन् । यी गीतहरू घाँस दाउरा गर्दा मेलापात तथा कतै हिडडुल गर्दा गाइने गीत हुन् ।

यसरी समग्रमा भन्नुपर्दा अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको त्यहाँको लोकजीवनको समस्त रागात्मक र आध्यात्मिक भावनादेखि लिएर आफ्नो वरपरको प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण, सुख-दुःख र सम्पन्न विपन्नताको प्रतिविम्बित उतारेका

छन् । त्यहाँको लोकजीवनका मूल्य, मान्यता, संस्कार र स्तरलाई समेत झल्काएका छन् । यहाँ गाइने यी गीतहरूमा बढी मात्रामा करूण रसका भावहरू पाइन्छन् भने केही गीतहरूमा श्रृङ्गार, हास्य रस शान्त रस र वीर सरका भावहरू पनि गाइन्छन् । यी गीतहरूमा शब्दलङ्का र अर्थलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी यहाँ गाइने विभिन्न रस र अलङ्कार प्रदान गीतहरूले यहाँको जनजीवनसँग जस्ताको तस्तै चित्रण गरेको पाइन्छ ।

परिच्छेद - पाँच
अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन

५.१ विषयवस्तु

लोकजीवनमा व्याप्त कुनै पनि विषयलाई लोकगीतले समेट्न सक्छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतका विषयवस्तुको स्रोत यसै ठाउँको समाज हो । लोकगीत लोक मानसको सुख-दुःख हर्ष-पीडा, आशा-निराशा, संयोग-वियोग आदिको लयात्मक र कोमल अभिव्यक्ति हो । लोकगीतमा लोकजीवनका विगत र वर्तमानका रहन-सहन, रीतिस्थिति, आचार-विचार, आस्था-विश्वास प्रकट भएका हुन्छन् । यी गीतहरूमा भीर-पाखा, खोला नाला, घाम-पानी, खान-पान, भेष-भुषा र चाल चलनको चित्रण हुन्छ ।

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा प्रचलित लोक गीतमा पनि यी कुराहरू प्रतिविम्बित छन् । त्यहाँ गाइएका लोकगीतका एउटै झलकमा पनि लोक जीवनको विविध प्रसङ्गलाई समेटिएको पाइन्छ । यसरी यस क्षेत्रका लोकगीतमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नारीजीवन आदिलाई विषयवस्तुका रूपमा लिई चर्चा गरिएको छ-

५.१.१ सामाजिक चित्रण

लोकगीत लोकसमाजकै उपज भएको हुनाले मानिसहरू जहाँ बस्छन्- त्यहाँ उसको समाज हुन्छ र समाज भित्र आफ्नै किसिमका धर्म, संस्कृति, रहनसहन, रीतिरिवाज हुन्छन् । त्यसैगरी त्यो समाजमा लोकगीतको रन्को अनिवार्यरूपमा सुन्न पाइन्छ । गीतले समाजको हरेक पक्षको चित्रण गरेको हुन्छ ।

यस क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरू कृषि पेसामा संलग्न छन् । यहाँ धनी वर्ग र गरिब दुवै वर्गका मानिसको बसोबास रहेको छ त्यसैले यस्तै भाव देखाउने खालका गीतहरू सुन्न सकिन्छ-

साउको रिन, यही बसी तिरौंला
घरबेसी सँगसँगै गरौंला
नरोउ मायालु ।

यसैगरी समाजमा लोकगीतमा आमाबाबु, दाजुभाइ, दिदी बहिनी र साथीसङ्गीप्रतिको मायाममताका भावहरू पनि विषयवस्तु बन्दछन् -

दिदी बैनी दाजु भाइले मेरै कुरा सुन्दिए
हाम्री आमा रोएकी भए नरोऊ भन्दिए ।

मेरो आमा दूधैको भाराले
पाइन बाटो आँसुको धाराले

लोकगीतमा बालबालिकाको संसार साह्रै रमाइलो हुन्छ । बालक कालमा समाजसँग सम्बन्धित कतिपय कुराहरू गीतगाएर व्यक्त गरिन्छ यस्ता गीतले उनीहरू समाजमा हुने क्रियाकलापसँग परिचित हुन्छन् । यसका उदाहरण-

जा-जा कोइरा
फलानाका सोइरा
तेरा घरमा चोर पस्यो
आटो पिठो लुकाइदेओ
ढिँकी जाँता लोटाइदेओ
लैनो भैसी फुकाइदेओ ।

झ्यारे गीतमा मायाप्रीति तथा सत्भावका कुराहरू प्रसस्त पाइन्छन्-

जाऊँ हिन बम्मैमा
खाउली भात बसौली सम्मैमा
नरोउ मायालु ।

आकाशमा कालो बादल, तिमी बजाऊ मादल
मायालु ता त्यसै राम्री, झन् आँखामा गाजल । इत्यादि ।

यसरी यहाँको समाजमा विद्यमान कृषि पेसा, एक आपसमा देखिने मायाममता, संयोग-वियोग, बालबालिको चासो गरिबी, अशिक्षा आदि विषयवस्तुलाई लोकगीतले समाजबाट टिपेको हुन्छ ।

५.१.२ आर्थिक चित्रण

जीवनको लागि अर्थ अत्यावश्यक चीज हो । 'बिनाधन, केही नभन' भन्ने नेपाली उखान छ । आर्थिक उपार्जनका लागि यहाँका मानिसहरू कुनै न कुनै पेसासँग सम्बद्ध छन् । समाजमा धनी र गरिब गरी दुई वर्ग हुन्छन् । विशेषतः लोकगीतमा गरिबी, अभाव तथा निर्धनताको चित्रण बढी हुने गर्दछ । गरिब वर्गले अर्थोपार्ननको लागि गाउँघर, जन्म दिएका

बाबाआमा, इष्टमित्र, जीवनसङ्गिनीलाई छोडेर मुग्लान जानु पर्छ । यहाँ केही गीतले प्रष्ट पार्दछन-

विदेशीने मनमेरो थिएन
साउको रिनले बसन दिएन

कति दुःख लेखेछ जीवनमा
कैले घाम लागेन यो मनमा

आर्थिक कारणले नै परिवारमा विभिन्न समस्याहरू ल्याउँछ । विपन्नताले गर्दा सचित खानपान, बसोबास र लत्ताकपडा जुटाउन कठिनाइ परेको हुन्छ । यसले गर्दा परिवारमा कलह र नैराश्यता आउँछ । ती कुराहरू पनि गीतमा सुनिएका हुन्छन् । यसको उदाहरण तीजका गीतको भाकामा -

जौको सातु खानु छैन भोकाएको बेलामा
हाम्रो जीवन खेर गयो पढ्ने बेलामा
बाबाको सम्पत्ति नखाई नखाई सकियो
बादल पाते लहरीले कम्मर कँसियो

गाई फुकाई मकैमा ।
मैले दुःख गरेको फकैमा ॥
जाउँ रेलमा सलल ।

यसरी अहिलेको समाजमा अर्थको अति महत्त्व छ तापनि सबैथोक अर्थ होइन, शिक्षाबाट ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पनि लोकगीतमा व्यक्त हुन्छन् । यसप्रकार आर्थिक जीवनसँग सम्बन्धित लोकगीतले यस ठाउँमा व्यापकता पाएको छ ।

५.१.३ सांस्कृतिक चित्रण

जुनसुकै देशमा पनि आ-आफ्नै चाल चलन, भेष-भूषा, बोलीचाली आदि हुने गर्दछ । यसभित्र लोकसमाजको आन्तरिक तथा बाह्य अभिव्यक्ति प्रकट भएको हुन्छ । नेपालका प्रत्येक जातिका आ-आफ्नै सांस्कृतिक परम्परा छन् । यसले गर्दा जातियताको परिचय सहज ढङ्गले पाउन सकिन्छ । त्यसैले संस्कृतिलाई देश वा समाजको ऐनाको रूपमा हेर्न सकिन्छ । खानपान, भेष भूषा बाद्यवादन, कला-कौशल, तडकभडक आदि कुराहरूको यथार्थ चित्रण

यहाँका लोकगीतमा भएको पाइन्छ । विवाह जस्तो संस्कार कर्म गर्ने विभिन्न विधिहरू हुन्छन् ती कुराहरूको चित्रण यहाँका लोकगीतमा हुन्छ । विवाहमा कसार बटार्दा र लगन लेख्ने सामग्री ठिक्क पार्ने बेलामा गाइने गीत यस्तो छ-

भलाए सगुनाए, कसार बटार मेरी आमै,
ठूलै हात ठूलै मन 'गर मेरी आमै'
सधै मेरो विहा हुने छैन ।

मेटी कसार खाँदै जाऊ लगनको माटो खनी ल्याऊ,
रोटी कसार खाँदै जाऊ लगनको पात टिपी ल्याऊ
हाँगो पनि नभाँच, डाली पनि नलाछ ।

तीज पर्वको बेला पराई घर गएका चेलीबेटीलाई माइतीमा बोलाउने र सबैजना मिलेर दर खाने, रमाइलो गर्ने नाँच्ने चलन यहाँ व्यापक छ । चेलीहरूले तीजमा माइत जानै पर्छ । यदि माइत जान पाएनन् भने उनीहरूलाई धेरै नरमाइलो हुन्छ । त्यस्ता कुराहरू झल्काउने गीतको उदाहरण यस्तो छ -

चेली रम्ने चाड आयो गाउँघरमा अब त
कति सारै खुशी होलान् गाउँका चेली त
आउच तीज अरूलाई म दु:खीला आउँदिन
अरूसबै जान्छन् माइत म त पाउँदिन ।

सानो सानो मकै पाक्यो ठूलो मकै पाकेन ।
अहिलेको तीजमा भाइले डाकेन ॥

तीजको खाजा मीठो भदौरे तामाले ।
नरौं भान्जी लिन आम्ला भन्ते मामाले ॥

यहाँको लोकजीनमा खानपिन, लवाइ, गरगहना आदि कुराको चित्रण पनि लोकगीतमा गरिन्छ -

रत्यौली गीतमा
दुलाहाका घरपोरि कालो चुलेत्रो ।
भाइका विहेमा कत्रो कत्रो लाम्ला भन्ते एउटा मुयत्रो ॥

असारमासको दबदबे हिलो छिः मला घीनलाग्यो ।
पालती नानीलाई फरिया किन्दा ६ बिस रिन लायो ॥
भैलो गीतमा
मादले दाइले, मादलै फर्काऊ ।
पुरूसुङ्गे दाइले, कम्मरै मर्काऊ ॥
बासुरी दाइले, बाँसुरी फर्काऊ ।
मारूनी दाइले कम्मरै मर्काऊ ॥
भ्याउरे गीतमा -
सुर्केछ बुलबुल ताल ।
मायाँ मैसानी हुनाले छुट्यो माया जाल ॥

पानी छाँगामा
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा ॥

५.१.४ नारी जीवनको चित्रण

लोकगीतमा नारी जीवनलाई विषयवस्तु बनाएर धेरै गीत गाइएका हुन्छन् । हाम्रो समाज पुरुषप्रधान भएको हुनाले नारीलाई दबाएर राख्ने चलन छ । नारीहरू पुरुषको अधिनमा रहनु पर्ने र पुरुषकै खेलौना बन्नु पर्ने हुनाले उनीहरूको जीवन निराशामय र स्वतन्त्र विहीन छ । यस्तो अवस्थामा नारी मनका वेदनाहरू गीतको माध्यमबाट व्यक्त हुन्छन् । नारी एक्लो भएका बेलामा मनमा अनेक तरङ्ग आउनेहुँदा गीत गाएर भए पनि मन हलुका बनाउने प्रयास गर्छन् । माइतीकोमा बस्दा पनि माइतीको बोझ हुने र घर जाँदा पनि कसैबाट सहानुभूति नपाउँदा मन व्याकुल बन्छ । यस्तो हुनु नारी जीवनकै बिडम्बनाको कुरा हो । यस क्षेत्रका लोकगीतमा प्रशस्त मात्रामा नारीका वेदना घन्केको सुन्न पाइन्छ । उदाहरणको रूपमा केही गीतलाई हेर्न सकिन्छ ।

गुरुरूरू पहिरो आयो बारीमाको पुछार
आइजा काल लैजा मला होला उछार
सर्वप्रथम सराप, माग्नेला र पार्नेला
दोस्रो चोटि सराप छोरी दिनेला

उँगोरबाट को मान्छे आयो काँदैमा तीखोकी,
कतिदिन बसूँ माइतीको घरमा मनमा पीरबोकी
बाबाको बारी सुन्तला घारी दुई दिनको घामछायाँ
जिन्दगी भन्ने यस्तै नै रैच दुईदिनको रामछायाँ

गैरी है खेतका मुराले आली गोरूले कुचेको
हेर त आमै दर्लामे चूल्ठो सौताले लुछेको
रून्चमन वनको नेउँली झै
तिम्रो पीरले ज्यान भयो सेउली झै

सुनिमया कसला दोष लगाम् मैले यस्तै मेरो कर्म
कसले जानी सक्छ हजूर भित्री मनको मर्म ।

यसरी हेर्दा यहाँ प्रचलित लोकगीतमा नारी जीवनको सजीवचित्र झल्किएको पाइन्छ ।

५.१.५ प्रकृतिको चित्रण

नेपाली लोकगीतले जनमानसद्वारा अनुभूत गरिएका प्राकृतिक विम्बलाई प्रशस्त स्पर्श गरेको छ । लोकजीवन भित्र आफ्ना आँखाले देखेका र आफूले भोगेका प्रकृतिसँग सम्बन्धित कुरालाई लोकगायकले टिपेका हुन्छन् । प्रकृतिको चित्रण हुन गएका कतिपय लोकगीतमा प्रायः पहिलो पङ्क्तिमा प्रकृतिको वर्णन र दोस्रो पङ्क्तिमा अर्थतात्विक सारभूत कुरा व्यक्त भएको हुन्छ । वर्ष भरिमा विभिन्न ऋतुमा देखिने प्रकृतिका विभिन्न दृश्यलाई लोकगीतमा वर्णन गरिएको हुन्छ । कुनै भौगोलिक स्थान विशेषको परिचयको साथै वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी, बादल, बाढी, पहिरो, जाडो, गर्मी तथा टहटल जुनको चम्काइ तथा लहलह खेतमा धानकाबाला, हरियो वनजंगल, चराचुरूङ्गीको चिरबिर, साथै पशुहरूको वर्णन लोक गीतमा प्रशस्त पाइन्छ । अर्घाखाँची जिल्लाको यस क्षेत्रमा घन्कले लोकगीतमा यहाँका भीर-पाखा, वनजङ्गल, गाउँबेसी, खोला-नाला आदिको चित्रण प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ । यी विविध प्रकृतिलाई समेटेर गाइने लोकगीतहरू यस प्रकार छन्-

चरी तिम्रो, त्यो मीठो बोली
कता गयौ यो मुटु पिरोली
पानी छाँगामा
चो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा

डिंगा-बाखा, चराउँथ्यौ भीरपाखा
सम्झी लिँदा निरमाया रसाउचन यी आँखा
दर्घाको डाँडा पाखा वन
नसम्झेमा निरमाया केही पनि नहुने सम्झेमा सारै रून्चमन

के चरी करायो
बर्खा लाग्यो निर्माया भेट हुन हरायो
भेटै नहुने
खोला पारी निर्माया बारी मरूने

तीज सम्बन्धी गीतमा पनि प्रशस्त प्रकृतिको चित्रण भएको पाइन्छ-
रिमे झिमे, पानी है पर्‍यो
निरजाले हो मकैको पातला
जनम ठाउँमा बसन छैन
निरजाले हो छोरीको जातला

श्रीफूल हरायो काँकरीको झालमा
नाँच नाँच मारूले मदलेको तालमा

पातराम्रो केराको
मायाँ हो आउनु होला घरमेरो फेराको
डाँडैको देवी देउराली
मायाँ हो पात बजाउँदै झरे है ओराली मै बस्छु सम्झी झलझली

यसरी हेर्दा लोकगीतमा प्रकृतिको चित्रण जताततै व्याप्त देखिन्छ । मानिस प्रकृति प्रेमी भएकाले प्रकृतिका प्रभावमा घुलमेल भएको हुन्छ । प्रकृति जस्तो छ मानिसको मन पनि त्यस्तै बनिदिन्छ । वर्षातमा झरी बादल देख्दा मानिसको मन पनि त्यसलाई सहने भइदिन्छ भने गर्मी तथा जाडोमा पनि प्रकृतिसँग मिलेर बसेको हुन्छ । जे होस् प्रकृति लोकगीतको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु हो ।

५.२ संरचना

लोकगीतको संरचना भन्नाले त्यसको सिङ्गो आकृति हो । भ्वाट्ट हेर्दा झल्कने अनुहार हो । यसलाई यसका आकार प्रकार तथा भावभूमिका आधारमा चिन्न सकिन्छ । लोकगीतलाई नियाल्न खोज्दा त्यसका विभिन्न मूलभूत स्वरूपहरू भेटिन्छन् । लोकगीतमा गेयता, सरल र संक्षिप्त, आकर्षक, मौलिक र मधुर हुनुका साथै साहित्यको सबैभन्दा जेठो विधा पनि हो ।

आकार प्रकारका दृष्टिले हेर्दा लोकगीत सामान्यतया दुई पङ्क्तिको एउटा अनुच्छेद बन्न जान्छ । लोकगीतमा शास्त्रीय बन्धन पूर्णरूपमा नभएपनि भन्दा र गाउँदा लय र स्वर मिल्नु पर्ने नै हुन्छ । सामान्यतया दुई चरणको एउटा अनुसच्छेद भए पनि कुनै कुनै गीतमा ३-४ चरणको एउटा अनुच्छेद भएको पनि पाइन्छ । जतिसुकै चरणको अनुच्छेद भएपनि लय र स्वर मिलाउँदा प्रत्येक चरणको बीच-बीचमा हुने विश्रामले लय निर्धारण तथा खण्डचरणको रूप लिइसकेको हुन्छ । पहिलो चरणको विश्राम जसरी हुन्छ अर्को चरणको पनि त्यसै अनुसार विश्राम हुँदै जाँदा लय निर्धारण हुन्छ । जस्तै :

सपा र सपी घाँसै र काटिम् भैंडीको थुँमेला ।
पहिलो पटक गाएको गीत सीमेर भूमेला ॥

यहाँ पहिलो चरणमा ३+२, ३+२+६ मा विश्राम हुँदा दोस्रो चरणको लय पनि सोही अनुसार निर्धारण भएको छ । यसरी एउटा निश्चित भाका/लय निर्धारण हुन गएको छ ।

कुनै एक विषयको एक प्रवाहमा लेखिने विचार वा वाक्य समूहको रचनालाई अनुच्छेद भनिन्छ । लोकगीतका सन्दर्भमा अनुच्छेदको तात्पर्य एकै प्रवाहमा आउने गीत रचना वा लयात्मक रूप हो । यसलाई गीतिगुच्छ पनि भनिन्छ । हालसम्म सङ्कलित अर्घाखाँचीका नेपाली भाषाका लोकगीतका मुख्यतया दुईदेखि चतुष्पदी गीतिगुच्छ पाइएका छन् तापनि कुनैमा चतुष्पदी भन्दा पनि बढी पदहरू पाइन्छन् । जस्तै- कर्खा । कर्खामा पद सम्बन्धी कुनै नियमितता पाईँदैन । यसमा दुईदेखि लिएर २०-२२ पदसम्मका अनुच्छेदहरू पाइन्छन् । अन्य दुईदेखि चार चरणका गीति गुच्छ हुने लोकगीतहरूको अंश निम्नानुसार दिइएको छ-

दुई पङ्क्ति
मायासित हाँसेको बोलेको ।

आउँच याद काखैमा खेलेको ॥

तीन पङ्क्ति

चट्याङ्ग चुटुङ चलिरहने दुष्मनको गोला

ताता गोली आउँदाखेरी मन त तोला तोला

मरिम् भने मरिगइम् बाँचे भेट होला

चार पङ्ति

सुनतीका काखमा गईबसे तहाँ

तला बस्नु हुँदैन राजा काखमाहाँ

पूर्व जन्ममा तैले पाप गरिस काहाँ

दरबारमा बस्नको लायक छैनस् यहाँ । इत्यादि ।

यसरी यहाँको लोकगीतमा बाह्य संरचनामा विविध रूप भए जस्तै आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले हेर्दा यहाँका लोकगीतका सुक्ष्म कथानक मात्र हुने आख्यान पक्ष सबल रूपमा पाइदैन । गीतहरू भावनाको एक आवेगमा नै सिर्जिन्छन् र गाइन्छन् । त्यसैले यसमा मानवीय जीवनका हरेक पक्षका कोमल भावनालाई अनेक लयमा समेटेर व्यक्त गरिन्छ ।

५.३ गीतितत्त्व

लोकगीत अनेक गीतितत्त्वको मिश्रणबाट सृजना भएको हुन्छ । गीतितत्त्व भन्नाले त्यसमा प्रयुक्त सन्देश, भाका, भाव, थेगो, पुनरावृत्ति वा टेकलाई बुझाउँछ । यिनै तत्त्वलाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ-

५.३.१ सन्देश

जुनसुकै कलात्मक अभिव्यक्तिमा सन्देशको प्रवाह हुन्छ । साहित्यका अन्य विधामा जस्तै लोकगीतमा पनि सन्देश प्रमुख तत्त्वका रूपमा आएका हुन्छ । प्रत्येक लोकगीतले केही न केही सन्देश दिएकै हुन्छ । परिवारमा श्रीमान्-श्रीमतीको सम्बन्धमात्र नभएर दुई आत्माको मिलन पनि हो भन्ने सन्देश लोकगीतले दिएको पाइन्छ । तीजका गीतमा केवल आइमाइको मात्र पीडा व्यक्त गरिएको हुँदैन । आइमाइ पनि पुरुष सरहकै मान्छे हो, समाजमा उसको पनि उत्तिकै अधिकार हुन्छ आदि सन्देश फैलिएको हुन्छ । भजन-कीर्तनले भगवान्को आराधना गर्न भनेको हुन्छ भने देउसी, भैलोले संस्कृतिलाई जीवन्त राख्नुपर्ने सन्देश दिएको पाइन्छ ।

५.३.२ भाव

कवितामा जस्तै लोकगीतमा पनि भावको प्रधानता रहेको हुन्छ । लोकजीवनमा मानिसले देखे, भागेका कुनै पनि विषयलाई आफ्नो-आफ्नो अनुभूतिका आधारमा व्यक्त गर्दछ । जीवनमा आइपर्ने सुख-दुःख, मिलन-बिछोड आदि अनेकौं भाव र विचार लोकगीतमा प्रकट भएको हुन्छ । लोकगीतका एउटै पङ्क्तिमा पनि जीवनको सच्चा लोकगीतका एउटै पङ्तिमा पनि जीवनको सच्चा अभिव्यञ्जना गर्न सक्ने सामर्थ्य हुन्छ । यहाँका लोकगीतले जीवनको बृहत् पक्षलाई देखाउन खोजेको अनुभव गर्न सकिन्छ । यसरी लोकगीतमा भाव पक्षले प्रमुख भूमिका खेलेको हुन्छ, जसले गर्दा लोकगीतलाई बढी गतिशील पनि बनाउँदछ ।

५.३.३ लय वा भाका

लोकगीतलाई लय वा भाकाद्वारा नै व्यक्त गरिएको हुन्छ । जुनसुकै लोकगीतमा पनि गाउने तरिका आफ्नै प्रकारको हुन्छ । लोकगीतमा आउने परिवर्तनलाई भाका परिवर्तन पनि भनिन्छ । एउटै गीतलाई पनि विभिन्न लयमा गाउन सकिन्छ । लय भन्नु नै लोकगीतलाई व्यक्त गर्ने माध्यम हो । जसले गर्दा लोकगीमा मिठास थपिन्छ । जस्तो सुकै कठोर मन पगाल्न, तान्न र भुलाउन सक्ने मोहनी शक्ति लोकगीतको लय वा भाकाले ल्याएको हुन्छ । त्यही शक्तिले गर्दा लोकगीत लोकप्रिय बन्न गएको हो ।

नेपाली लोकगीतमा विभिन्न भाका र लयहरू पाइन्छन् । लोक छन्दका आधारमा लोकगीतका भाका वा लय ठम्याउन सकिन्छ । लोकगीत शास्त्रीय छन्द र नियमसँग पूर्णरूपमा मिल्दैन तर अक्षरको मात्रामा साह्रै फरक आएमा लय विग्रन सक्छ । लोकगीतमा एक दुई अक्षर घटबढ भएपनि गाउँदा मिल्नु पर्छ । लय मिलाउँदा गीतमा अनुप्रास मिल्नु पर्ने भएकाले कुनै कुनै गीतमा अनुपयुक्त र अनावश्यक शब्दहरू पनि आएका हुन्छन् । लोक छन्दका विधान अनुसार हेर्दा अर्घाखाँचीका पश्चिमी भेगका लोकगीतमा अक्षरको संख्याका आधारमा ४-२१ अक्षर सम्मका विभिन्न लयहरू पाइएका छन् । लयका आधारमा नै धार्मिक, संस्कार, पर्व, कर्म र अन्य गीत सजिलै छुट्याउन सकिन्छ । ती लयहरूको सामान्य परिचय र उदाहरण यस्तो छ-

असारे गीत :
सपार सपी, घाँसै र काटिम् भेडीको धूमेला ।
पहिलो पटक गाएको गीत सीमे र भूमेला ॥

यो लय ३+२, ३+२ र ६ गरी १६ अक्षर भएको लय हो । यसमा ५ औं र १० औं अक्षरमा भई १६ औं अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यसलाई झ्याउरे छन्द पनि भनिन्छ ।

तीजका गीत :

अर्घाखाँचीमा विभिन्न भाकाका तीजका गीत गाइन्छन् तीजको भाकामा यति अक्षर हुन्छन् भनेर किटान गर्न सकिँदैन तैपनि सामान्यतया तीजे भाकामा १५ अक्षरहरू रहने गरेको पाइन्छ । भाका मिलाउँदा कतै घटी र कतै बढी पनि हुने गरेको पाइन्छ जस्तै :

दिदी बैनी घर जानी, रित्तो झोला बोकेर ।
दाजु भाइले अंश लाउनी, किला ठोकेर ॥
सानो सानो मकै पाक्यो ठूलौ मकै पाकेन ।
अहिलेका तीजमा भाइले डाकेन ॥

यी गीतहरूमा ८ औं र १५ औं अक्षरमा विश्राम हुन्छ । त्यसैले यो गीतको लय वर्णिक छन्द मालिनीसँग नजिक नजिक हुन्छ ।

मालसिरी

मालसिरी लयमा २१ सम्म अक्षर हुन्छन् । यसमा दुई चरणगरी एक श्लोक हुन्छ । यो ७+१४ अक्षरमा विश्राम हुने लामो स्वरको भाका हो ।

जस्तै :

जयदेवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका
प्रथम देवी जो कैलास जनम, अम्बिका नाम जो पाइये ॥

त्यसैले यो गीत स्रग्धरा वार्णित छन्दको नजिक नजिक छ ।

मारूनी :

भैलो भट्याइसकेपछि मारूनी र पुरूसुङ्गेलाई नचाउन गाइने मारूनी गीतमा सामान्य तथा १५-१७ सम्म अक्षर हुन्छन् तर कुनैमा भने कम बेसी पनि अक्षर हुन सक्छन् ।

जस्तै :

सयपत्रीको फूलफुल्यो, झकमक भयो
हाम्रो दाजै घर छैनन् कलेलाउला ।
सयडाली फुलूँला सय डाली झरूँला,
तिम्रा दाजै आउञ्जनी फुली राखूँला ॥

यसमा ५+४+६ अक्षरमा विश्राम हुन्छ ।

झ्याउरे :

झ्याउरे गीत विभिन्न लयमा गाउन सकिन्छ त्यसैले यो गीतका अक्षर कम बेसी हुन्छन् । सामान्यतया ११-१९ अक्षर वा कम बेसी हुन्छन् । जस्तै :

कैले र तल कैले र माथि काठे पिङको पिर्का
सय र मूलको पानी खाँदा नि, मेटिएन तिर्खा ।

यो लयमा ३+२, ३+२ र ६ अक्षरमा विश्राम हुन्छ प्रत्येक पाउमा तीनपटक विश्राम हुने १६ अक्षर भएको यो लय जातीय छन्द अन्तर्गत पर्छ ।

५.३.४ थेगो र पुनरावृत्ति

लोकगीतमा थेगो र पुनरावृत्ति एउटै तत्त्वका रूपमा समावेश भएको हुन्छ । गीत अनुसार थेगो र पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । 'रहनी' र पुनरावृत्तिलाई 'टेक' पनि भनिन्छ । लोकगीतमा बारम्बार आउने थेगो वा पुनरावृत्ति उसको विशेषता हो । थेगो र रहनी छुट्टा छुट्टै हुन् । थेगो भन्नाले गीतमा लय मिलाउनको लागि ल्याइएको निरर्थक शब्द हो जसको गीतसँग केही सरोकार हुँदैन । रहनी वा पुनरावृत्ति भन्नाले गीत सुरू गर्ने पङ्क्ति हो जसलाई एकपटक गीत गाएपछि फेरी पुनरावृत्ति गरिन्छ । लोक गीतको रहनीलाई टेक पनि भनिन्छ । गीतका प्रत्येक टुक्कासँग यो रहनी २ पटकसम्म पुनरावृत्ति हुन्छ । यही रहनी पुनरावृत्ति हुनु नै लोकगीतको विशेषता हो । यसरी लोकगीतमा थेगोले गीतलाई छन्द मिलाउने र आकर्षक बनाउने काम गर्छ भने रहनी वा पुनरावृत्तिले गीतको मूल मर्म प्रष्ट्याएको हुन्छ । यस क्षेत्रमा गीतमा प्रयोग हुने थेगो-सुनमया, बरै, सानु निरमाया, निरजाले, सालैजो, नैनारेशम, एनिमाया, होनि आदि हुन् । थेगो मात्र प्रयोग भएका गीतको उदाहरण यस्तो छ -

गाईलाई घाँस नैना रेशम भैंसीलाई पोस्कर
बालो बैस नैना रेशम ज्यान जाला होस गर ।

ससुराला होला बरै वनका काँडा फाँडे झैं
सासूला होला बरै बिहा गरेझैं ।

यी गीतहरूमा नैना रेशम र बरै जस्ता शब्दहरू गीतका थेगो हुन् । थेगोको काम गीतको छन्द मिलाई आकर्षक बनाउने हो । त्यस्तै गरी रहनी वा पुनरावृत्तिलाई गीतको टेक

पनि भनिन्छ । रहनीले गीतलाई पूर्णता दिएको हुन्छ कुनै पनि गीतको भाका वा लय बनाउँदा गीतको रहनी वा पुनरावृत्तिलाई पहिला बनाइन्छ र मात्र गीत कुन लयको हो भन्ने थाहा हुन्छ । यस रहनी वा पुनरावृत्तिमा गीतको मूल भाव हुन्छ र त्यसलाई गीतको टुक्का भन्दै पुनरावृत्ति गरिन्छ । गीतको रचना गर्दा पहिला यही रहनी वा पुनरावृत्तिलाई गरेपछि त्यसैको सेरोफेरोमा टुक्का गीतको रचना गरिन्छ । यसरी लोकगीतमा रहनी वा पुनरावृत्तिले गीतको मूलभावलाई छर्लङ्ग पार्ने काम गरेको हुन्छ । यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने रहनी वा पुनरावृत्तिको नमुना यस्तो छ-

काँ गयौनि, उराठै पारेर
म दुःखीलाई एकलै छाडेर
काँचो निमपत्ता
परदेशी भूमिमा भयौ बेपत्ता ।
मेरो मायाँ, काँहोला काँहोला
दिनमा हिड्ने निर्मायाँ सूर्यलाई थाहोला
भेटै नहुने
खोलापारी निर्माया वारी म रूने ।[२] इत्यादि ।

५.४ अन्य घटक तत्त्व

लोकगीत आफैमा मौलिक विधा भए पनि यसको नजिकको सम्बन्ध भने कवितासँग रहन्छ । प्राय कविता शास्त्रीय नियममा रहेर सिर्जना गरिन्छ भने लोकगीतको सिर्जना स्वतन्त्र तरिकाले हुन्छ । लोकगीत स्वतस्फूर्ती रूपमा उद्भाव हुने भावको प्रस्तुतीकरण हो । लोकगीत सर्वसाधारणबाट सिर्जना हुने हुँदा बढी सरस र सहज हुन जान्छ । लोकगीतमा फेला पर्ने काव्यतत्त्व योजनाबद्ध रूपमा नभई सहज र स्वाभाविक रूपमा आउँदछ । स्वतस्फूर्त रूपमा सिर्जना हुने भएतापनि लोकगीतमा सौन्दर्यपक्षको स्थान महत्त्वपूर्ण रहन्छ । लोकगीतमा काव्यात्मक तत्त्वलाई हेर्दा रसानुभूति, अलङ्कारविन्यास, विम्ब-प्रतीक आदिलाई नियाल्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ ती काव्यतत्त्वलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ-

५.४.१ अलङ्कार विन्यास

अलङ्कार साहित्यको सौन्दर्य वा शोभा हो । साहित्यमा भावनालाई यथासम्भव राम्रो र प्रभावकारी बनाउने चेष्टाबाटै अलङ्कार जन्मिएको हुन्छ । हुनत लोकसाहित्यकार वा

गीतकार अलङ्कार हेरेर गीत बनाउँदैनन् । तैपनि बोलाइ वा भनाइको प्रभावकारीतामै सुटुक्क अलङ्कार घुसेको हुन्छ । त्यसैले लोकगीतबाट अलङ्कार अलाग्गिँदैन ।

अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा गाइने लोकगीतमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवै पाइन्छन् जसलाई क्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ -

(क) शब्दालङ्कार

साहित्यमा शब्दको चमत्कारपूर्ण प्रयोगलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । काव्यमा शब्दको विशेष प्रयोगद्वारा उत्पन्न हुने वैचित्र्य चमत्कार वा सौन्दर्य शोभालाई शब्दालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कार का अनेक भेद भए पनि यहाँका लोकगीतमा निम्न अलङ्कारको चर्चा गरिएको छ-

(अ) अन्त्यानुप्रास

गीतको चरणका अन्त्यमा समान वर्णका पद दोहोरिएको र तुकबन्धी मिलेका गीतमा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । गीतलाई रोचक, प्रभावकारी र मधुर बनाउन सबै गीतमा अन्त्यानुप्रास आवश्यक हुन्छ । जस्तै :

कालो कपाल रातो छ रिबन
दुःख-सुख यस्तै छ जीवन

दिनधरि पात टिपी जम्मा एउटो बेरी ।
छ कि माया पुरानो ता लाउनी हो कि फेरि ॥

(आ) छेकानुप्रास

अनेक व्यञ्जनको उसैक्रममा एकपटकमात्र आवृत्ति भएमा छेकानुप्रास हुन्छ । जस्तै :

हातै तीतो मुखै तीतो मधु बेहोराले ।
घरको हेला परको हेला आफ्नै बेहोराले ॥

यहाँ 'घरको' 'परको' तथा 'हेला' 'हेला' मा 'र' 'क' र 'ह' व्यञ्जनको एक पटक मात्र आवृत्ति भएको छ ।

बैराकीला वैराकै छुटेको ।
अभाकिला सधै रिस उठेको ॥

यहाँ 'वैराकीला' 'वैराकै' मा 'व' र 'र' व्यञ्जन वर्ण एक एक पटक मात्र दोहोरिएका छन् ।

(इ) वृत्यानुप्रास

एक व्यञ्जनको एकपटक वा अनेकपटक आवृत्ति तथा अनेक व्यञ्जनहरूको उसै क्रममा वा क्रमविना एकपटक वा अनेकपटक आवृत्ति भएमा वृत्यानुप्रास हुन्छ ।[३९]

जस्तै : दान्दिन देखिन्छौ मलिन ।
आज मरे भोलि त दुई दिन ॥
यहाँ 'न' वर्णको अनेकपटक आवृत्ति भएको छ ।
खोला-खोली, जोला-जोली मैला मात्र हो कि ।
माया नलाम् मेरो हजूर दिन परेन छ कि ॥

यहाँ 'खोला-खोली' 'जोला-जोली' र 'मैला' मा 'ला' वर्ण ३ पटक र 'ख' र 'ज' वर्ण दुई -दुई पटक आवृत्ति भएका छन् ।

(ख) अर्थालङ्कार

शब्दहरूको विशेष प्रयोगमाथि नभएर अर्थमाथि आश्रित हुने अलङ्कार अर्थालङ्कार भनिन्छ ।[४०] अर्थालङ्कारमा शब्दको वैचित्र्य भन्दा अर्थगत वैचित्र्यले सौन्दर्य थपेको हुन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतमा देखिएका केही अर्थालङ्कारको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

(अ) उपमा

कुनै दुईथरी वस्तुमा एउटा वस्तुलाई अर्को वस्तुसँग दाँजेर फलानो वस्तु जस्तै भन्नु पर्दा उपमा अलङ्कार हुन्छ । यस्तो अलङ्कारमा उपमा दिइने वस्तु, उपमा गरिने वस्तु, उपमा दिइने आधार र उपमा दिइने शब्द 'सरि' र जस्तै चार तत्त्वको समावेश हुन्छ । जस्तै :

पाकी गयो आँपै दाना भुइँ झऱ्यो कुहुनी ।
न्याउली जस्तो जुराइ जान्छु भेट कहिले नुहनी ॥
× × × ×
चरी भुरे जस्तो रैछ यिनी पापी चोला ।
यिनी चोला बिते पछि हुनी कसो होला ॥

---

३९. केशवप्रसाद उपाध्याय, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, ते.सं., (काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५५), पृ. ११३ ।
४०. ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ११३ ।

पानीका र फूल जस्तो मनुष्यको चोला ।
सत्धर्म भएदेखि प्रदर्शनी होला ॥ इत्यादि ।

(आ) **रूपक**

रूपकमा उपमेय र उपमानमा भिन्नता नराखी एउटै रूपमा बयान गरिन्छ : जस्तै :

तिमी मेरो आँखाको नानी ।
तिमी बिना एक्लै छ जवानी ॥

मेरो माया हितको परानी ।
मन डढेर भैसक्यो खरानी ॥

(इ) **अतिशयोक्ति**

अभिव्यक्तिलाई प्रभावपूर्ण बनाउनका निम्ति कुनै विषयमा अति बढाइ-चढाइ गर्दा अतिशयोक्ति अलङ्कार बन्छ । स्वभाविक कुरालाई अस्वभाविक कुरासँग तुलना गरिएको हुन्छ । असम्भव कुरा बताइएको हुन्छ । जस्तै :

मायासँग भेटहोला भनेर ।
अग्लो डाँडा सम्मै छ खनेर ॥

गाईको नााम गोपाले ।
लेखे चिठी आँसुको थोपाले ॥

के दिनमा पोखरा भरियो ।
रूँदा रूँदै फेवाताल भरियो ॥ इत्यादि ।

(ई) **स्वभावोक्ति**

स्वभाविक रूपमा भएका वा हुने गरेका कुरालाई व्यक्त गर्ने गीतहरूमा स्वभावोक्ति अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

पीर पऱ्यो छिन् छिन्मा ।
पृथ्वीमा जन्मेछु के दिनमा ॥

रूम भने आँसुको खर्च ।
नरूम भने यो मनमा पीर पर्च ॥ इत्यादि ।

(उ) **उत्प्रेक्षा**

कुनै स्वभाविक कुरालाई उपमेयमा उपमान वस्तुको सम्भावना देखाइएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार बन्न जान्छ । यसमा स्वभाविक कुरालाई अर्को रूपमा पनि सम्भावना देखाइएको हुन्छ । जस्तै :

माया तिमी जुन हौ कि तारा नै ।
छेउमा आउँदा भाग्दिन्छ्यौ टाढा नै ॥

५.४.२ रसानुभूति

काव्य पढ्दा, सुन्दा र नाटकको अभिनय गर्दा हामीलाई जनु किसिमको आनन्द आउँछ वा रमाइलो अनुभव हुन्छ, त्यही आनन्द नै रस हो । "हृदयले जुन कुराको आस्वादन गर्छ वा स्वाद पाउँछ त्यो रस हो ।"[४१] काव्यमा रसको तात्पर्य आनन्दसित छ । रसको मुख्य आश्रम भाव हो । भाव भन्नाले मनका विभिन्न स्थिति र तरङ्ग बुझिन्छन् । काव्यमा विभाव अनुभाव र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावको संयोगद्वारा व्यञ्जित स्थायी भाव नै रसका रूपमा परिणत हुन्छ ।[४२]

यस्ता रस सामान्यतया ९ किसिमका छन् । ती हुन् शान्त, करूण, हाँस्य, वीर, रौद्र, अद्‌भूत, श्रृङ्गार, भयानक र वीभत्स ।

लोकगीतमा पनि रस उत्पत्ति जीवनका सुख, दुःख, चिन्ता/ग्लानि, विकृतरूप, उन्माद, उत्साह, पराक्रम, डर/त्रास, आशा, निराशा, रोदन, शोक, सन्तोष आदि कारणले हुन्छ । नेपाली लोकगीतमा यी मध्ये कुनै न कुनै कुरा मिसिएका हुन्छन् । यी कुराहरूको मिश्रण बिना गीत बनेको पाइँदैन । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगमा हालसम्म सङ्कलित प्रत्येक लोकगीतमा उपर्युक्त मध्ये कुनै न कुनै एउटा कुरा भए पनि आएको पाइन्छ । त्यहाँका समग्र लोकगीतहरूलाई हेर्दा करूण रसका गीतहरू धेरै पाइएका छन् । त्यस्ता गीतहरूको संक्षिप्त चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ-

४१. कृष्णप्रसाद पराजुली, **राम्रो रचना : मीठो नेपाली**, बाइसौं सं. (काठमाडौं : सहयोगी प्रेस प्रा.लि., २०५७), पृ. २७९ ।
४२. ऐजन ।

करूण रसका गीत :

चिन्ता, ग्लानि, वियोग, शोक, आदिलाई अभिव्यक्त गर्दा करूण रसको उत्पत्ति हुन्छ । त्यस्ता कुराहरू व्यक्त गर्ने गीत करूण रसका गीत हुन् । अर्घाखाँचीमा गाइने धेरै गीतमा यही रसको प्राचुर्यता पाइन्छ । रोपाइँको गीतमा, तीजको गीतमा, तथा अन्य भाकाका गीतमा पनि करूण रस नै बढी पाइन्छ । उदाहरणका लागि त्यस्ता केही गीत उद्धत गरिएको छ-

रोपाइँ गीत -

असारै मासको दबदबे हिलो गोरूले कुचेको ।
हेर तो आमा दर्लामे चुल्ठो सौताले लुछेको ॥
असारका पन्ध्र जाँदा हिला माथि खोक ।
छोरीमा थिएँ बुहारी भएँ किन लाग्छ भोक ॥
तीजे भाकाका गीत -
आउँच तीज अरूलाई म दुःखीला आउँदैन ।
अरू सबै जान्चन माइत म त पाउँदैन ॥
बाबा आमा हुँदा हुन्तो म नि माइत जाँदिहूम् ।
अरू सबले मानेजस्तो तीज मान्दिहूम ॥
भ्याउरे भाकामा -
रूऩ्च मन वनको नेउली भ्कैं ।
तिम्रो पीरले ज्यान भयो सेउली भ्कैं ॥

यो मनना पिर पऱ्यो पर्नता ।
परे पनि सकिन मर्नता ॥

फोटो हेरी कति दिन काटूँला ।
एक्लो जीवन कसरी बाँचूला ॥ इत्यादि ।
शृङ्गार रसका गीत -

शृङ्गार रसका गीतमा माया-प्रीति, रतिराग, वेशभूषा र रसरङ्गका कुराहरू अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । हुनत सबैजसो प्रकारका गीतअन्तर्गत कम बेसी मात्रामा यस्ता गीतहरू गाइएका हुन्छन् तर विशेषरूपमा श्रृङ्गार रसका गीतअन्तर्गत अर्घाखाँचीमा गाइने केही गीतहरूको नमुना यस्तो छ-

रत्यौलीमा गाइने गीत
दुलाहाका घर पोरि रातो भाले फर्‌फर्‌ ।
दुलाहाकी बहिनीला पोइल जान सर्‌खर्‌ ॥
लामो पराल भैसीला छोटो पराल गाईला ।
हंरपुरका दिदी बैनी हाम्रा दाजुभाइला
झ्याउरे भाकामा गाइने गीत -
माया सँग हाँसेको बोलेको
आउँछ याद काखैमा खेलेको

हन्थ्यौँ भेट नयाँ पुल पासैमा
ऐले सम्म झझल्को आँखैमा

माया तिमी आउँदैछौ भनी
छोडी आएँ पस्केको भातपनि
वीर रसका गीत

उत्साह, जोश, जाँगर र क्रान्तिका भावनाले भरिएका गीतहरू वीर रसका गीत हुन् । यस्ता गीतमा युद्धमा वीरता देखाउने वीर वीराङ्गनाको जीवन तथा उनीहरूको वीरताको चित्रण गरिएको पाइन्छ । अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा गाइने वीररसका गीतमा मालसिरी र सराएँ पर्दछन् । यी गीतमा शक्तिकी देवी दुर्गाका युद्ध, विजय र उनका गुणगानहरू गाइन्छन् । जस्तै :

मालसिरी गीत
हाँ-हाँ देवी तुम भवानी असुर खण्डिनी चण्डिके ।
अर्ध चन्द्र ललाट शोभित मुण्डमाला लगाइए ।
खड्ग खप्पर डम्मरू बाजे महिषासुर सब मारिए ॥
ब्रहमासन गति अनेक रूपिणी असुर भोग लगाइए ।
दैत्य शुम्भ निशुम्भ दानव चौषष्ठी योगिनी नाचिए ॥
सराएँ -
खेल भाइ- हो खेल भाइ - हो
राम्रै गरी- हो बाँचे आइसल - हो
हात हतियार - हो मरिम भने - हो

जोगाएर - हो स्वर्गमा भेट - हो
खेल भाइ - हो वाक्खै - हो
बाजा-गाजा- हो खेलभाई- हो
बजाइ बजाइ- हो । इत्यादि ।

हास्य रसका गीत

सामाजिक विकृति र विसङ्गतिलाई लक्ष्य गर्दै त्यस्ता विकृति रूपको हाँसो र ठट्याउलो पाराले व्यक्त गरिएका गीत हास्य रसका गीत हुन् । त्यस्ता गीतमा विकृति र विसङ्गति प्रति छेडपेच पनि हुन्छ र अर्को तर्फ रमाइलो गर्न र आनन्द लिन पनि यस्ता गीत गाइन्छन् । अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा यस्ता गीत यसरी गाउँछन् -

असारे भाकामा -
बाटा र माथि बाटा र मुनि कोदाले फकटा ।
हातको बीऊता सकियो केटा ले तेरा जगटा ॥

असार मास के अरनी खानु केराउका बिरम्ला ।
आलीमा लाउनी ठिंगारे दाइका सुकेका पिरम्ला ॥
झ्याउरे भाकामा-
जुनखोलीमा पानी छैन उही खोलीमा भोटी ।
आफ्नो पोइला बासी मकै नाठो पोइला रोटी ॥

शान्त रसका गीत

संसार सुख-दुःखमा जेलिएको छ । हामी जन्मेपछि एकपटक मर्नु नै पर्छ । त्यसैले दुःख परेको बेला आत्तिनु हुँदैन र सुख पाएको बेला मात्तिनु पनि हुँदैन । सकेसम्म सुखी जीवन बिताउनु पर्छ । सुखी बन्न सन्तोष लिन सक्नु पर्छ । सन्तोषी बनन विभिन्न किसिमका प्रलोभनमा परेर एकले अर्कालाई दुःख दिनु हुँदैन भन्ने भावनाले ओतप्रोत भएका गीत शान्त रसका गीत हुन् । अर्घाखाँचीमा गाइने शान्त रसका गीतका नमुना यस्ता छन् -

धार्मिक गीत -

ऊँ जयदेवी भैरवी गोरखनाथ है ।
जयदेवी दर्शन देऊ भवानी ॥
जयदेवी अम्बिका जयदेवी ।
जयदेवी भैरवी जय देवी ॥

राम जपन राम जपन ।

जिन्दगीको सपना

राम जपन ॥

तीजेगीत -

कर्कलाको पानी जस्तो मनुष्यको शरीर

अजम्मरी लिए जस्तो तेज बरिलै.....

धन अघि लाग्दैन साथी पछि लाग्दैन

मै हुँ भन्ने वीर पनि एक्लै जाने हो ।

झ्याउरेगीत-

सुख-दुःख, साटासाट गरौँला

मरे सँग बैतर्ने तरौला

प्याउली पलाई छ

नरौन निर्माया सुख कलाई छ । इत्यादि ।

५.४.३ विम्ब र प्रतीक

लोकगीतका सन्दर्भमा विम्ब एक किसिमको छायाँ हो । यसमा रचयिता आत्मालीन हुने प्रवृत्ति हुन्छ । रचनाकारले आफ्नो मनका भावना कुनै वस्तुमा लगेर आरोपण गर्छ । ती भावनालाई जुन वस्तुहरूमा आरोपण गरेको हुन्छ त्यही वस्तुलाई विम्ब भनिन्छ । अर्घाखाँचीको यस क्षेत्रमा गाइने विभिन्न लोकगीतहरूमा पनि अनेक विम्बहरू आएका हुन्छन्, जस्तै :

करिम कस्तो,

डाँडैमाको एकलो वर जस्तो ।

यस गीतमा जोडी पाउन नसकेर एक्लिएको व्यक्तिलाई वर जस्तो ठानिएको छ । त्यसैले यहाँ वर एक्लो व्यक्तिको विम्बको रूपमा आएको छ । त्यस्तै -

डाँडैमाको पिपलुता मैदानको चौपारी,

किन आउँछ पूर्वे बतास पातै फरर ।

हाम्रा बाबा नेपाल, हाम्री आमा नेपाल,

किन आउँछ पापी तीज मनै धरर ॥

यस गीतमा विदेशमा भएकी छोरी र नेपालमा भएका बाबा-आमाको तीजमा पनि भेट हुन नसकेको कुरा व्यक्त गर्न डाँडामाको पिपलु र मैदानको चौपारी जस्ता विम्ब प्रयोग भएका छन् ।

जब मानिसलाई भाव व्यक्त गर्न शब्द पुग्दैनन् तब उसले सङ्केतको आड लिन्छ । त्यस्ता सङ्केतलाई नै प्रतीक भनिन्छ । यो कुरा अन्यत्र भन्दा साहित्यमा बढी प्रचलित हुन्छ । नेपाली लोकगीतमा त्यस्ता प्रतीकहरू लोकभूमिबाट आएका हुन्छन् जस्तै ज्याउली चरी-विरहीको प्रतीक, परेवाको जोडी-प्रेमी-प्रेमीकाको प्रतीक, घाम-आशाको प्रतीक, दोभान-दोमनको प्रतीक, कमल-सौन्दर्यको प्रतीक, बादल-अवरोधको प्रतीक इत्यादि । अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगका लोकगीतमा पनि त्यस्ता प्रतीकहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यसैले त्यहाँका लोकगीतहरूमा भावगाम्भिर्यता पाइन्छ । जस्तै :

मायाले बिर्सेर हो कि,
न्याउली चरी कराउनै छोड्यो नि ।
न्याउली रून्छ विरह भाकामा ।
छैन निद्रा यी प्यारा आँखामा

यस गीतमा न्याउली चरी कराउँनै छोड्यो भन्नु मायालुलाई सम्झना नै नगरेपछि बोलाउनु, कराउनु पनि नपर्ने नै भयो भन्न खोजिएको हो । त्यस्तै प्रेमी-प्रेमिकाको जोडी मध्ये कुनैको विछोड भएमा उनीहरूको मन पनि न्याउली रोए झैं रून्छ । त्यस्तो कुरालाई व्यक्त गर्न प्रेमी प्रेमिका मध्ये कुनैले आफू न्याउली जस्तै विरही भएको कुरालाई न्याउली रून्छ विरह भाकामा भन्ने गर्छन् । त्यस्तै :

विना बादल असिना आउँदैन ।
माया लाग्छ बोलाउन पाउँदैन ॥

यस गीतमा आफूलाई मनपर्ने मायालुलाई माया गर्ने वा भेट्न नदिने तत्त्वको रूपमा बादल मानिएको छ । जुन बादलले गर्दा नै उनलाई माया गर्न खोज्दा मायाको सट्टा असिनाको कुटाइ पाइन्छ । त्यो बादलको अवरोध नभएको भए असिनाको कुटाइबाट पीडा हुने थिएन । त्यसैले अवरोधको प्रतीकको रूपमा 'बादल' र पीडा वा दुखाइको प्रतीकको रूपमा 'असिना' आएका छन् ।

५.५ भाषाशैली

सार्थक मनका भाव वा विचारलाई अरूछेउ प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समूलाई भाषा भनिन्छ । भाषाले नै भावलाई गतिशील र जीवन्त बनाउने काम गर्दछ । भाषिक अभिव्यक्तिमा शैली भन्नाले प्रस्तुत ढाँचा वा तरिका भन्ने बुझिन्छ । भाषा कृत्रिम र बनावटी नभएर सहज-स्वाभाविक ढङ्गको देखिन्छ । व्याकरणिक नियम भन्दा लोकहृदयसित

बढी सामिप्यता भएको भाषाशैली नै यहाँका लोकगीतमा प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतमा जस्तो भाषा प्रयोग भएको हुन्छ, त्यो त्यही समाजको उपज हो । यस क्षेत्रको लोकगीतको भाषा शब्दशक्तिका हिसावले हेर्दा अविधा शक्ति नै देखिन्छ । एकाध ठाउँमा भने लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यहाँका लोकगीतमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक गरी तीनै प्रकारका शब्दको प्रयोग पाइन्छ । तद्भव शब्दको ज्यादा प्रयोग पाइन्छ । यस क्षेत्रका गाइने गीतमा मालसिरी गीत तथा धार्मिक गीतहरूमा संस्कृत र हिन्दी शब्दको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ भने अन्य कतिपय गीतहरूमा अंग्रेजीबाट आएका शब्द पनि प्रयोग भएको देखिन्छ जस्तै :

दिन्चेस भने लेन छिटो कति हुन्चेस सुरी
दिन्नेस भने हानी दिन्चु, अटोमेटिक छुरी

मान्छेको उमेर अवस्थाअनुसार भाषाको प्रयोग भएको यस क्षेत्रमा पाइन्छ । बालगीतमा बालबोलीको प्रचुरता पाइन्छ जस्तै :

चीँ मुसी चीँ चीँ
तेरो दाइ मेरो दाइ
माछी मार्न गएका छन्
तँलाई झोलै झोल
मलाई चोक्टै चोक्टा ।
भत्लाङ भुत्लुङ ।

यहाँका लोकगीतमा कथ्य नेपाली भाषाको प्रयोग ज्यादा भएको पाइन्छ । यहाँका स्थानीय बासिन्दाले बोलीचालीका रूपमा प्रयोग भएका शब्द लोकगीतमा छन् । यहाँको कथ्य भाषामा प्रयोग हुने विशेष थेगोहरू पनि छन् । ती शब्द थेगोहरू 'कर' र 'बाय' हुन् । यी थेगोले गर्दा भाषामा मिठास थपेका हुन्छन् । यस्ता थेगोहरू कतै कतै लोकगीतमा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँको कथ्यभाषामा 'छ' का ठाउँमा 'च' को उच्चारण भएको पाइन्छ । धेरै ठाउँमा अक्षरको लोप हुने र फेरिने पनि भएका छन् । क्रियापदमा खान्छलाई खान्च, खाएकोलाई खाको, कहाँलाई काँ जस्ता रूपहरू पाइन्छन् । जस्तै :

के हुन्च के हुन्च ।
वनको न्याउली कराउँदा मन रून्च ॥

यहाँका लोकगीतमा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पनि प्रशस्त भएको भेटिन्छ । यस्ता शब्दले लोकगीतलाई बढी स्वादिलो बनाएका छन् । गुरुरू, हुरूरू, फरर, बरर, झरर, सरर जस्ता अनगिन्ती अननुकरणात्मक शब्द यहाँका लोकगीतमा पाइन्छ, जस्तै :

तिरिपासा खरर भैंमा झरर
छोरी माग्ने कोलिया अगि सरर ।

यसैगरी यहाँका लोकगीतमा निपातको प्रयोग पनि ठाउँ ठाउँमा भएको पाइन्छ । निपातले गर्दा गीतलाई थप स्वादिलो बनाएको पाइन्छ । गीतका बीचमा भाका मिलाउनु विभिन्न आफ्नै प्रकारका थेगोहरू पनि प्रयोग हुन्छन् जस्तै : निरमाया, निष्ठुरे, सानू, निर, माया, जस्ता थेगोले गीतलाई थप मिठास बनाएको पाइन्छ । यसरी अर्घाखाँचीका बोली चालीको भाषामा प्रयोग भएका केही शब्दहरू स्तरीय नेपाली भाषामा निम्नानुसार बुझ्न सकिन्छ -

अर्घाखाँचीका भाषिका	स्तरीय नेपाली
रून्च	रून्छ
तिम्ला	तिमीलाई
खाको	खाएको
गाको	गएको
काँ	कहाँ
रैच	रहेछ
अरनी	खाजा
केन	किन
जाद्रै	ज्यादै
असेट	देख्ने/भेट्ने रहर
मुयत्रो	पछ्यौरा
उघो	माथि
उँधो	माथि
उँधो	तल
यत्न	यहाँनेर
त्यत्न	त्यहाँनेर
त्याँट	त्यहाँबाट
बिसुन	विस्कुन

सराक	आकाश
हँस्से	हँसिया

यसरी यहाँ प्रचलित लोकगीतको प्रस्तुतीकरणमा स्रष्टाले विभिन्न किसिमका शैली अँगालेको पाइन्छ । कतिपय गीतमा गायकले एकालापीय कथन पद्धतिद्वारा आफ्ना अभिव्यक्ति पोखेको हुन्छ भने दोहोरी गीतमा संवादात्मक शैली रहेको हुन्छ । यस्ता गीतमा प्रश्नात्मक शैली ज्यादा भेटिन्छ । रत्यौली, भजन आदिमा नाटकीय शैली पाइन्छ ।

यस प्रकार यहाँका लोकगीतमा सहज, सरल र स्वाभाविक रूपमा भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । लोकगीतको भाषाले गहन विचारलाई भन्दा लोकजीवनका कोमल भावनालाई सक्षम रूपमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ ।

५.६ निष्कर्ष

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन गर्दा ती लोकगीतमा यहाँका लोकजीवनको सजीव चित्रण पाउन सकिन्छ । ती गीतहरूले यहाँको समाजमा भएका शोषण-दमन, विकृति विसङ्गति तथा मेलमिलाप र सद्भावको पनि अभिव्यक्त गरेका छन् । यसबाट यहाँको समाजमा कुन पक्षले कसरी राम्रो वा नराम्रो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरासमेत थाहा पाउन सकिन्छ । यहाँको लोकजीवनको सांस्कृतिक चित्रण संस्कार गीत र पर्व गीतले गरेका छन् । यहाँको जनजीवनलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने मह□वपूर्ण कुरा आर्थिक पक्ष हो । यहाँका धेरैजसो मानिसको मुख्य पेशा कृषि हो । त्यो पनि परम्परागत प्रणाली मै सीमित रहेको छ । त्यसैले बढ्दो जनसंख्याको आवश्यकता पूरा गर्न सकिरहेको छैन । त्यसैले त्यहाँको खानपान र वेशभूषा पनि सामान्य नै छ । यस्तो कुराको चित्रण त्यहाँका कर्म गीत र अन्य गीतले पनि गरेका छन् । त्यस्ता गीतहरू यहाँका लोकजीवनले जस्तो भाषा बोल्छ त्यस्तै भाषामा गाउने गर्छन् । त्यसैले अर्घाखाँचीको पश्चिमी भेगका गीतमा यहाँका भाषिका र व्यक्ति बोलीको प्रभाव पाइन्छ । ती गीत यहाँको सरल भाषामा गाइए तापनि श्रुतिमाधुर्य लय, भावमा सौन्दर्यता थप्ने विभिन्न अलङ्कार र भावमा गाम्भिर्यता ल्याउने अन्य विम्ब र प्रतीकहरूको पनि यथोचित प्रयोग भएको पाइन्छ । जीवनका दुःख-सुख, हर्ष-उत्साह, उमङ्ग आदिको अभिव्यक्ति यहाँका लोकगीतले गरेको हुँदा ती गीतमा बढी मात्रामा करूण रसको प्रयोग भएको पाइन्छ भने विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग मध्ये अन्त्यानुप्रासको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ । त्यसैले यहाँका लोकगीतमा साहित्यिक आस्वादन पनि पाउन सकिन्छ ।

परिच्छेद छ
उपसंहार तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

यस शोधपत्रको परिच्छेदमा-एकमा शोध कार्यका समस्या, उद्देश्य, औचित्य, सीमाङ्कन, रूपरेखा आदि कुराको परिचय दिइएको छ ।

परिच्छेद - दुईमा अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगको सामान्य परिचय दिइएको छ । जहाँ यस जिल्लाको पश्चिमी भेगको भौगोलिक परिचय, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक जीवन, धार्मिक परम्परा र विभिन्न चाडपर्वका बारेमा सामान्य जानाकारी गराइएको छ । यस क्षेत्रका बासिन्दाको मुख्य पेसा रहेको छ ।

परिच्छेद-तीनमा लोकसाहित्यको प्रमुख अङ्ग लोकगीतको सैद्धान्तिक परिचय दिने काम गरिएको छ । यस क्रममा विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक दिएर लोक साहित्य, लोकगीत, लोकगीतका आवश्यक तत्त्वहरू, लोकगीतको वर्गीकरण, लोकगीतका विशेषताहरू र लोकगीतको महत्त्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद-चारमा अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको परिचय र वर्गीकरण गरिएको छ । यहाँका लोकगीतलाई पाँच वर्गमा विभाजन गरिएको छ - (१) धार्मिक गीत (२) संस्कार गीत (३) श्रम/कर्म गीत (४) पर्वगीत र (५) बाह्रमासे गीत । धार्मिकगीत अन्तर्गत भजन, कीर्तन, व्रतगीत र आरती जस्ता गीतहरूले यहाँको धार्मिक परम्परालाई पहिचान दिनेकाम गरेका छन् । संस्कार गीत अन्तर्गत मागल/सगुन, रत्यौली/जिउँती जस्ता गीतहरूले यस ठाउँको परम्परित संस्कारको पहिचान गराउँछन् । कर्मगीत अन्तर्गत असारे गीत र दाइँगीत पर्दछन् । ऋतु अनुसार गरिने कामको पहिचान तथा कृषकको मनोदशाहरू यी गीतहरूमा व्यक्त गरिएका छन् । पर्वगीत अन्तर्गत तीजेगीत, मालसिरी, सराएँ, भैलो, दिउसरी मारूनी, सोरठी र ख्याली गीतहरू पर्दछन् । यी गीतहरूले यस क्षेत्रमा प्रचलित चाडपर्वहरूको जानकारी गराउँदछन् । त्यस्तै बाह्रमासेगीत अन्तर्गत झ्याउरेगीत, दोहोरी, गन्धर्व, बालगीत र जागरणगीत पर्दछन् । यी गीतहरूले घर आँगनदेखि लिएर वनपाखा र मेलापातहरूमा बाह्रैमहिना घन्किरहने हुनाले जनमानसलाई आनन्द प्रदान गरेका छन् । यस क्षेत्रका यी सारा लोकगीतमा गाइने प्रक्रिया आ-आफ्नै किसिमका छन् । कुनै गीतहरू पुरुषद्वारा मात्र गाइन्छन् भने कुनै गीतहरू महिलाहरूले मात्र गाउने गरिन्छ ।

कतिपय लोकगीत आख्यानरहित छन् भने कतिपय गीत सूक्ष्म आख्यानसहितका छन् । आख्यान विर्सनमा घाँसे, चुट्का आदिलाई लिन सकिन्छ भने आख्यानात्मक गीतहरूमा भजन, कीर्तन, सोरठी आदिलाई लिन सकिन्छ । यहाँ गाइने लोकगीतमा कुनै एकल गायनमा आधारित छन् भने कुनै दोहोरी गायनमा आधारित छन् । तीजे, भैलो, देउसी आदि गीतहरू सामूहिक रूपले गाइन्छन् भने झ्याउरे, घाँसे आदि गीत एकलै गाउनुका साथै दोहोरी पनि गाइन्छ ।

यस क्षेत्रका लोकगीतमा यसै समाजको भावभूमि उतारिएको छ । यसका अतिरिक्त यहाँका लोकगीतहरूमा विरहव्यथा, मिलन-बिछोड, घात-प्रतिघात, पारिवारिक असन्तुष्टि, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्राकृतिक चित्रण, नारीहरूका बाध्यता, विवशता र गृहस्थी जीवनका तीतामीठा अनुभूतिलाई व्यक्त गरिएका छन् ।

परिच्छेद -पाँचमा यस क्षेत्रका लोकगीतको गीतितत्त्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यहाँका प्रायः सबै लोकगीतले सामाजिक जीवनको चित्रण कुनै न कुनै हिसाबले गरिराखेका हुन्छन् । समाज नै लोकगीतको सिर्जना स्थल हो । लोकगीतमा जे व्यक्त गरिएको हुन्छ, त्यो समाजसापेक्ष नै हुन्छ । समाजमा विद्यमान कृषि पेसा, माया ममता, संयोग-वियोग, युवायुवतीमा देखिने यौनाकर्षण, बालबालिकाप्रति समाजको चासो, गरिबी, अशिक्षा आदि विषयवस्तुलाई लोकगीतले समाजबाट टिपेको हुन्छ । यहाँका लोकगीतमा सांस्कृतिक जीवनको चित्रण, सामाजिक जीवनको चित्रण, आर्थिक जीवनको चित्रण, शैक्षिक जीवनको चित्रण, धार्मिक पर्व, लवाइखवाइ सम्बन्धी आदिको चित्रण भएको देखिन्छ । जीवनका लागि अर्थ महत्त्वपूर्ण वस्तु भएकाले यहाँका लोकगीतमा आर्थिक पक्षलाई निकै जोडतोडका साथ व्यक्त गरिएको पाइन्छ । प्रकृतिका विभिन्न रूपमा वसन्तको हरियाली, वर्षाको झरी-बादल, मेघ, विजुली, खोलानाला, बाढी-पहिरो आदिको वर्णन प्रशस्त भएको पाइन्छ ।

परिच्छेद - ६ मा उपसंहार राखिएको छ । जसमा (१) मा सारांश राखिएको छ जहाँ परिच्छेद १ देखि परिच्छेद ६ सम्मको संक्षिप्त जानकारी गराइएको छ । (२) मा निष्कर्ष राखिएको छ जसमा उक्त क्षेत्रमा गाइने लोकगीतको वास्तविकतालाई छोटकरीमा दिइएको छ । संरचनाका दृष्टिले हेर्दा यहाँका लोकगीतमा एक पाउमा दुई-तीन अक्षरदेखि लिएर बीस-बाइस अक्षरसम्म रहेको पाइन्छ । त्यस्तै अनुच्छेद निर्माणमा पनि समानता नभएको देखिन्छ । दुई पङ्तिदेखि धेरै पङ्क्तिसम्मको अनुच्छेद निर्माण भएको देखिन्छ ।

लोकगीत कुनै शास्त्रीय नियममा नबाधिएको मौलिक विधा भए तापनि यसमा काव्यात्मकता पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकगीतमा जति पनि काव्यात्मक फेला पर्छ । त्यो कुनै योजनाबद्ध रूपमा नभई सहज-स्वतस्फूर्त रूपमा प्रयोग हुन गएका देखिन्छ । भाषिक स्वरूप पनि यहाँका लोकगीतमा आफ्नै किसिमको देखिन्छ । राष्ट्रभाषा नेपालीका भाषिका वा उपभाषिका प्रयोग यहाँका लोकगीतमा भएको पाइन्छ । लेख्य भाषाभन्दा यस क्षेत्रमा कथ्य भाषाको प्रयोग बढी हुने र कतिपय शब्दका अक्षर पनि लोप भएको देखिन्छ । यसरी भन्न सकिन्छ कि ग्रामीण भेगका बासिन्दाले आफ्ना मनमा उब्जेका मनोभावनालाई लयबद्धरूपमा व्यक्त गरिने गीत नै लोकगीत हुन् । यसमा मानिसका सुख-दुःख, मिलन-बिछोड, उमङ्ग, उत्साह आदि भाव प्रकट भएका हुन्छन् ।

६.२ निष्कर्ष

अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोकगीतको अध्ययन गर्दा यहाँको लोकजीवनको सजीव चित्रण पाउन सकिन्छ ती गीतहरूले यहाँको समाजमा भएका मेलमिलाप, सद्भावका साथै विकृति र विसङ्गति, सुख-दुःख, हाँसो-आँसु, मिलन-बिछोड, उत्साह-उमङ्ग आदि भाव प्रकट गरेको पाइन्छ । यहाँ गाइने विविध लोकगीतहरू मध्ये धेरै जसो लोकगीतले यहीँका सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक र आर्थिक परिवेश अनुसार छाँटिएर आएकाले त्यहाँका तिनै पक्षहरूको यथार्थ चित्रण उतारेका छन् । झ्याउरे रोपाईं, तीजे र रत्यौली जस्ता गीतले त्यहाँको सामाजिक जनजीवनको भोगाइलाई यथार्थ चित्रण गरेका छन् । यहाँ गाइने भजन गीतहरू पनि प्रायः यहीँका व्यक्तिबाट रचना गरिएको गाइने गरिन्छ । अर्घाखाँचीको नृत्य गीत भनेर चिनिने सराएँ जिल्ला भरी नै धुमधामसँग दसैंमा खेलिन्छ । यो सराएँ आजभन्दा धेरै वर्ष पहिले गुल्मीका राजा जिल्ला राईले अर्घाका गुरुङ राजालाई लडाइँ गरी हराएको उपलक्ष्यमा विजयोत्सवका रूपमा वीरतापूर्ण नाच गरिएको र पछि पछि त्यसलाई सराएँ भन्न थालिएको भन्ने भनाइ छ । सराएँ नृत्यगीत अर्घाखाँची, गुल्मी लगायतका वरिपरिका जिल्लाहरूमा खेलिन्छ । यसलाई अर्घाखाँचीको विशेष गीतका रूपमा लिइएको छ ।

यहाँ गाइने धेरै जसो गीतहरूमा यहाँका भाषिका, विभिन्न थेगोहरू र स्थानीय ठाउँका नामहरू प्रयोग गरेर गाइएको पाइन्छ । त्यसै आधारमा पनि त्यस्ता गीतलाई अर्घाखाँचीकै गीत हुन् भनी किटान गर्न सकिन्छ । यहाँका लोकगीतले सामाजिक जीवनको विविध पक्षलाई केलाएका हुन्छन् । यहाँका मानिसको मुख्य पेसा कृषि भएकाले बढी मात्रामा

गाइने गीतहरू कृषिसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यसरी यहाँ गाइने यी सबैखाले गीत समय अनुसार सबै उत्तिकै महत्त्वका छन् । स्वतस्फूर्तरूपमै आउने रस विविधता, विम्ब र प्रतीक, छन्द, अलङ्कार, आदिले गर्दा साहित्यिक आस्वादनका दृष्टिले पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यहाँ गाइने गीतहरू प्रायः लामो भाकाका छन् । ती गीतहरू प्रकृतिसँग हातेमालो गर्दै प्रकृतिको कुनै वस्तुसँग विम्ब र प्रतीक प्रयोग भएका छन् । बढी मात्रामा करूण रसप्रदान गीत त्यहाँ गाइन्छन् । यहाँका गीतमा अलङ्कारको प्रयोगमा अन्त्यानुप्रासको बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । सामाजिक जनजीवनका सुख-दुःख, हर्ष-विष्मात्, उत्साह-उमङ्ग आदिलाई गीतको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको पाइन्छ । यी गीतहरू लिखित साहित्यका बलिया आधार स्तम्भका रूपमा देखिएका छन् । त्यसैले यी गीतहरूले अर्घाखाँचीका लोकजीवनका सम्पूर्ण क्षेत्रलाई चिनाउने काम गरेका छन् । यी विविध कुराहरूले गर्दा अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगका लोक गीतको विशेष महत्त्व रहन गएको निष्कर्ष भेटिन्छ ।

अर्घाखाँची जिल्ला लोकगीतको भण्डारको रूपमा रहेको छ । यहाँ प्रचलित लोकगीतमा विभिन्न पक्षसँग सम्बद्ध रही विशेष अध्ययनका लागि सम्भावित शोध शीर्षक निम्न लिखित छन् :

(१) अर्घाखाँची जिल्ला अन्तर्गत पूर्वी क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययन,

(२) अर्घाखाँची जिल्लाको सराएँ नृत्यगीतको अध्ययन

(३) अर्घाखाँची जिल्लामा प्रचलित सोरठीको अध्ययन आदि ।

परिशिष्ट-१
अर्घाखाँची जिल्लाको पश्चिमी भेगमा गाइने गीतहरू

धार्मिक गीत

१. भजन

(क) **दशावतार भजन**

प्रथम औतार लिनुभयो प्रभु मत्स्यमा रूप धारणम्
के कामले लिनु भयो मत्स्य औतार हे सनुकादी ऋषि हो
शङ्ख, क्रम, गदा, पद्म सङ्कासुरलाई छेदनम्, यही कामले लिनु भयो प्रभु..
द्वितीय औतार लिनु भयो प्रभु मत्स्य रूप धारणम् के कामले....
सुर असुर साय भए मन्द्राचल तारणम्, यही कामले....
तृतीय औतार लिनुभयो प्रभु बरहा रूप धारणम् के कामले
हिरण्याक्ष्य मारीकन वेद पृथ्वी पालन्म, यही...
चतुर्थ औचार लिनु भयो प्रभु नृसिंह रूप धारणम्, के कामले
खम्बा फोरी प्रकट भए, भक्त बाला रक्षणम्, यही कामले..
पञ्चम् औतार लिनुभयो प्रभु वामन रूप धारणम्, के कामले
ती पाइलामा भूमि लिनुभयो बलिराजालाई तारणम्, यही कामले
षण्ठिमा औतार लिनुभयो प्रभु परशुराम रूप धारणम् के कामले
पितृको वचत सत्यमा लिइ सकल क्षत्री नासनम्, यही कामले
सप्तम् औतार लिनुभयो प्रभु राम रूप धारणम्, के कामले
गृहत्यागी वनबास राउन्ने राजालाई मारणम्, यही कामले
अष्टम् औतार लिनुभयो प्रभु कृष्ण रूप धारणम्, के कामले
बालाखेली बहुत भए कंशासुरलाई छेदनम्, यही कामले
नवौं औतार लिनुभयो प्रभु बुद्धरूप धारणम् के कामले
नष्ट धर्म प्रकट भए साधुसन्त पालनम्, यही कामले
दशौं औतार लिनु भयो प्रभु कलङ्की रूप धारणम्, के कामले
ऋषि हो यही कामले लिनु भयो कलङ्की औतार
भजनम् नारायण हरिज्यू रघुवर गोविन्दम् ।

स्रोत : जयनारायण पौडेल ढाकावाङ्ग-७, माझीगाउँ वर्ष ६३
२०६९।६।२६ गते बेलुकी ७ बजे ।

(ख) **कृष्ण चरित्र सम्बन्धी**

आठै महिना हरिको गर्भबास भयो ।
निशिदिन कंसको डर हुन आयो ।

देवका र वासुदेव सयनमा गए ।
कंस राजाका डरले अतास मन भए ॥
आठै महिना हरिको .... ।

शोक गर्दा गर्दैमा दुबै निदाए ।
गर्भवासी हरिले सपना देखाए ॥
आठै महिना हरिको ... ।

आपत परिरहेमा धैर्य गरिरहनु ।
भाग्य आउँछ उदाई बिपत्ति सहनु ॥
आठै महिना हरिको ... ।

(ग) कर्तालाई नचाउने भजन

हे जन्म एकै बारको मनुखेको जनम् जन्म
कमल फूल ओइलायो बाला सुर्जे घामले, कमल
कमल फूल टिपेर शिवजीला चढाम्ला, कमल
कहिले होला भेट जुनको र घामको
सीताको र रामको ।

स्रोत : जयनारायण पौडेल
ढाकावाङ्ग-७ साफीगाउँ वर्ष ६३
२०६९।६।२६ गते बेलुकी ७:३० बजे ।

२. व्रतगीत

ऋषिपञ्चमीमा महिलाहरूले गाउने गीत -
नुहाइम धोइम् ग्वालेनि त पसिम फूलबारी
हाइ-हाइ पसिम् फूलबारी
भोकापेट फुकाकेश पसिम् फूलबारी
हाइ-हाइ पसिम् फूलबारी
जेठो थुँगो फूल टिपी जेठा ऋषिला
हाइ-हाइ जेठा ऋषिला
श्रीखण्ड चन्दन घोटी शिवला चढाम्ला
हाइ-हाइ शिवला चढाम्ला
माइँलो थुँगो फूल टिपी माइँला ऋषिला
हाइ-हाइ माइँला ऋषिला

श्रीखण्ड चन्दन घोटी शिवला चढाम्ला
साइँलो थुँगो फूल टिपी साइँला ऋषिला
श्रीखण्ड चन्दन घोटी शिवला चढाम्ला
        हाइ-हाइ शिवला चढाम्ला
काइँलो थुगो फूवल टिपी काइँला ऋषिला
        हाइ-हाइ काइँला ऋषिला
श्रीखण्ड चन्दन घोटी शिवला चढाम्ला
        हाइ-हाइ शिवला चढाम्ला । इत्यादि ।

स्रोत : पदमप्रसाद पौडेल ढाकावाङ-५ तल्लागाउँ वर्ष ६०,
२०६९।६।२७ गते विहान ९ बजे ।

३. आरती

पृथ्वी माताको आरती
धन्ने माता पृथ्वी वसन्धरामाइ, नित्य सञ्जे आरती ।
नर नारायण शयनमा वायु आधार राम,
अन्न पानी त्रीणा रची शोभित बनाई ।
खुवाई प्राणी पालन गर्नलाई ॥
धन्ने माता पृथ्वी .... ।

हरि ऽऽ अनेक मुगामति तिम्रा गोद्य रिहए राम
अज धातु खोजी खनी ल्याई ।
सोही धातु खारी-खारी चलन बनाइयु राम,
अक्कल दिइयु नरपति लाई ॥
धन्ने माता पृथ्वी ....।

अनेक फलफूल लटकिरहेका राम,
ठाउँ ठाउँ घाट बनी जाई ।
अनेक क्षेत्र, गङ्गा तीर्थ गर्नलाई राम,
कति होचिन् बसुन्धरा माई ॥
धन्य माता पृथ्वी.... ।

स्रोत : पदम प्रसाद पौडेल ढाकावाङ ५ तल्लागाउँ, वर्ष ६०
२०६९।६।२७ गते विहान ९ बजे ।

संस्कार गीत

(क) मागल/सगुन

(अ) पूर्वै दिशाबाट हाम्ला माग्न आउने छन्,
हाम्ला तिम्ले नदिए बाबा बरिलै
हाम्ला तिम्ले दिए पनि, दही केरा नमागे बाबा बरिलै
दही केरा मागे पनि तिम्ले ता नखाए बाबा बरिलै ।
(आ) भलाए सगुनाए कसार बटार मेरी आमै
ठूलै हात ठूलै मन गर मेरी आमै
सधैं मेरो विहा हुने छैन ।

रोटी, कसार खाँदै जाऊ लगनको माटो खनी ल्याऊ
रोटी, कसार खाँदै जाऊ लगनका पात टिपी ल्याऊ
हाँगो पनि नभाँच डाली पनि नलाछ, लगनका पात
टिपी ल्याऊ ।

स्रोत : चन्द्रमणि खनाल वर्ष ४८, ढाकावाङ्४
उपलल्लागाउँ, २०६९।६।२८ गते विहान ८ बजे ।

(ख) रत्यौली/जिउँती

(अ) लपलप लप्कनी खरबारीको खर
कस्तो होला जेठाजु, कस्तो होला घर
लपलप लरकनी खरबारीको खर
दाजु जस्ता जेठाजु दरिबारे घर
मुरी धान कुटाउँछन् यसै घरकाले
व्यर्थै कपाल दुखाउँछन् वरपरकाले ।

स्रोत : सरिता वि.क. (वर्ष ४५) गोखुङ्गा-१ बाँफा खर्क
२०६९।६।२९ गते

(आ) तिरिपासा खरर भैमा झरर
छोरी माग्ने कोलिया अगि सरर
कतिजना दैछाके कस्तो ल्यायौ घर
पन्ध्र जना दैछाके हरिबारे घर
खड्कारूको दाइजो राख सोलीमा
नरोईकन दुलाई चड डोलीमा
पिताले शिरफूल कसैगरी लाम्
नरोईकन डोलीमा के मजाले जाम्

रोचेको दाइजो राम सोलीमा
नरोइकन दुलाई चड डोलीमा
पितले टिकिया कसै गरी लाम्
नरोइकन डोलीमा के मजाले जाम्
पानी बोक्न सक्दिन झोरी खोलाको
शिरफूल कतिको तौलैतोलाको

स्रोत : दिलमाया वि.क. र सरिता वि.क. वर्ष ४५
गोखुङ्गा-१ बाँझाखर्क २०६९।६।२९ गते विहान ९ बजे

कर्म गीत

(क) असारे गीत

छपार छपा खेतैमा रोपिम दूध है मारसी आहै
दुधे है मारसी
आँखाका सानले बोलाउँचु मैले बुझे है पारसी आहै बुझे
हे पारसी, लौ त बा...
उँदो र बाटा गुरुङे दाइले के ल्यायौ सोलीमा ।
हिजो त काजी यै मेला थियौँ आज त डोलीमा ॥
छुपुमा छुपु खेतैमा रोपिम हातले बीउ छँदै ।
माइत बस्ने चइन काट्ने आमाको जिउछँदै ॥
सानु मा सानु बाँदरी पाठो फाल हाल्यो छाँगैमा ।
चुँदरी रङ्को फरिया किन्दा नभूले पाँगैमा ॥
गैरी है खेत्का मुराले आली गोरूले कुचेको ।
हेर त आमै दर्लामे चुल्ठो सौताले लुछेको ॥
आली र मुनि आली र माथि फाली है हरायो ।
पछाडि खोक लगाउनी दाइको मोहनी हरायो ॥

(ख) असार मासको दबदबे हिलो छिः मला घिनलाग्यो ।
पातली नानीला फरिया किन्दा छबीस रीन लायो ॥
असारला भनी कुटेका चिउरा चैतमा घुन्लाए ।
घाम छँदै घर जाम्ला तो भन्ते मेलैमा जूनलाए ॥
असार मास अरनी ल्याउनी बेतका डालीमा ।
किमली आउला चुटुक्क टोक्ला नबस आलीमा ॥

स्रोत : पुतली दर्जी वर्ष ५४ ढाकावाङ्ग-५
२०६९।६। २७ दिउँसो १ बजे ।

(ग) दाइँ गीत

(अ) माडो भाइ माडो भाइ,

दाइँ माडो दाइँ माडो
हो हो हो हो ॥
माल मधेसको सहलिऊ
दाङ देउखुरीको सहलिऊ
हो हो तारे हो हो
हो हो माले हो हो ॥

माडो भाइ माडो भाइ,
खुरले माडीदऊ
पुच्छरले डोलाइदिऊ
सिंगले उधिन्दिऊ
कानले हम्की दिऊ
पूर्व पश्चिम उत्तर दषिण
माल मधेशको सह लिऊ
देउखुरीको सह लिऊ ॥

स्रोत : चिन्तामणि खनाल (वर्ष ५३) ढाकावाङ्ग-४ उपलल्लागाउँ
२०६९।६। २८ गते विहान ११ बजे

(आ) दाइँलगाउने मालिकलाई छेँड हान्दै गाउने गीत

हो हो हो हो
माडो भाइ माडो भाइ,
मिहीको गोरू तीखे र ताखे

घरकी गोसेनीले तिउन चाखे,
मिहीको गोरू कनकने
घरकी गोसेनी गनगने
यो घरका मालिकको खुब ठूलो जिउ
यो घरकी मालिकनीले खान दिन्चिन् घिउ ॥

स्रोत : ऐजन ।

पर्वगीत

(क) तीजका गीत

(अ) वर्ष दिनको तीजमा बा बा लिन आउनु भो,
पठाएनन् घरकाले फर्की जानु भो ॥
गोठ जाँदा ससुराले घाँसका मूठा पल्टाउनी,
भित्र जाँदा सासूले आँखा झल्काउनी ॥

स्वामी मुख हेरूँ भने खुनखाएको बाघ झैँ,
सासू मुख हेरूँ भने पोल्ने आगा झै ॥
रूँदा रूँदै गएर पिँढीमा बस्ने हो,
कस्को मुख हेरेर भित्र पस्ने हो ॥

(आ) चेली रम्ने चाड आयो गाउँ घरमा अव त
कति साह्रै खुशी होलान् गाउँका चेली त
आउँच तीज अरूलाई म दु:खीला आउदैन
अरू सबै माइत जान्छन् मत पाउँदिन ॥

बाबा आमा हुँदा हुन्तो म नि माइत जाँदिहूम्,
अरू सबले मानेजस्तो तीज मान्दिहूम्
दाइ भाउजूको पालो आयो माइती भयो बिरानु
किन सम्झन् आउँदो होला मनमा पुरानु
सानो भाइ माइत हुँदा आउँथ्यो दिदी भेटन
अब मलाई लेखेनछ माइती देखन ॥

(इ) तीज आयो भनेर सबै जान्छन् माइत
म र चेली अभागिनी कस्का माइत जाम ।।
डाँडैमाको पिपलु त मैदानको चौपारी

किन आउँछ पूर्वे बतास पातै फरर ॥
हाम्रा बाबा विदेश हाम्री आमा विदेश,
किन आउँछ पापी तीज मनै धरर

स्रोत : मीना खनाल, (वर्ष ३४) ढाकावाङ्ग-४ उपल्लागाऊँ
मिति : २०६९। ०६। २८ दिउँसो १ बजे ।

(ई) आगनुका डिलबसी काली कौवा करायो
उठ सासू लाल्टिन बाल फल्टिन हरायो ॥
बाबाले भन्नु भयो चिठी केला आएन
आमाले भन्नु भयो निद्रा लाएन
घुम्दै घुम्दै चिठी आयो श्रीमतीला भनेर
बाउ-आमा त बस्न मात्रै दिन गनेर ॥

सानो सानो मकै पाक्यो ठूलो मकै पाके
अहिलेका तीजमा भाइनेले डाकेन ॥
तीजको खाजा मीठो भदौ रे तामाले
नरौं भान्जी लिन आम्ला भन्ते मामाले
दिदी, बैनी, दाजु भाईले मेरै कुरा सुन्दिए
हाम्री आमा एइकी भए नरोऊ भन्दिए ॥

(ऊ) गुरुरूरू पहिरो आयो बारीमाको पुछार
आइजा काल लैजा मला होला उछार
रिमी झिमी पानी पऱ्यो चारैदिशा घेरेर
हाम्री आमा रोइकी होलिन् यतै हेरेर
शिरै लाउनी शिरफूल कागजुमा बेरेर
मन बुझाई बसे आमा साथी हेरेर
घिउ भोरेर राखे आमा फूल भोरेका टिनमा
बाँचे भेट हौला आमा वर्ष दिनमा
हुलाकमा चिठी पत्र रेडियोमा खबर
पठाइ दिम्ला मेरी आमा रूनी नगर

स्रोत : राधा खनाल (वर्ष ३४) ढाकावाङ्ग-४
उपल्लागाउँ, २०६९।६।२८ दिउँसो २ बजे ।

(ख) मालसिरी

(अ) जय देवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका,
प्रथम देवी जो कैलास जनम, अम्बिका नाम जो पाइये ।
चण्डिका रूपसे असुर मारिणी रूप सघांरिए ॥
जयदेवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका,
त्रिभुवन मण्डल मधुकैटम व्यपिएर विष्णु रूप जगाइए ।
मायालु रूपसे मधुकैटभ बनिए विष्णुरूप सघांरिए ॥
जयदेवी कालिका अम्बिका माता असुर मारिणी चण्डिका ।

(आ) ऊ जयदेवी भैरवी गोरखनाथ है
जय देवी दर्शन देऊ भुवानी
जयदेवी दर्शन अम्बिका जयदेवी
जय देवी भैरवी जयदेवी
जयदेवी चण्डिका जयदेवी
जय देवी कालिका जयदेवी
जयदेवी वीर भद्रकी जय देवी
जय पशुपतिनाथ जय,
हा जुवाल नयनी माता गोरखनाथकी जय
आकाश देवी जय, कर्मनायक भैरम् देवता आए
आकाश हो तिम्रो जनम, भूमि हो पातालमा बास है ।

स्रोत : पदमप्रसाद पौडेल (वर्ष ६०) ढाकावाङ्ग-५
मिति : २०६९।६।२७ गते ।

(ग) सराएँ

झिम् झिम् वाक्खै, झिम्, झिम् हो ।
खेल भाइ हो ऽऽ ऽऽ
राम्रै गरी हो ऽऽ ऽऽ
ढल्क भाइ हो ऽऽ ऽऽ
बाजा बजाइ हो ऽऽ ऽऽ
ढिलो ढिलो खेल ऽऽ ऽऽ
बाँचे आइसल वाक्खै
झिम् झिम् हो ऽऽ ऽऽ
मरिम भने हो ऽऽ ऽऽ

स्वर्गमा भेट हो ऽऽ ऽऽ
बाँच्ने भाइले हो ऽऽ ऽऽ
गर्दै जाऊ न हो ऽऽ ऽऽ
झिम् झिम वाक्खै ऽऽ ऽऽ
झिम झिम हो ऽऽ ऽऽ
कालिका देवी हो ऽऽ ऽऽ
तिनका लागि हो ऽऽ ऽऽ
चढाइ ध्वजा हो ऽऽ ऽऽ
खेल भाइ हो हो ऽऽ ऽऽ
ठाउँ ठाउँमा हो ऽऽ ऽऽ
देवीको पुकार वाक्खे ऽऽ ऽऽ
गर्दै जाऔ हो ऽऽ ऽऽ
खेलम् भाइ हो हो
रमाइ रमाइ खेल
झिम झिम वाक्खै, झिम्-झिम हो ।

स्रोत : ढाकावाङ वडा नं. ४ कोट दशमीको दिन र ढाकावाङ्ग वडा नं. ७ द्वादशीको दिन देविस्थान (ढावाचौर) को स्थानबाट ।

(घ) भैलो

आहै साथी हो - भैलो
आहै सबै साथी - भैलो
आहै जम्मा भयौकी - भैलो
आहै वर्ष दिनको - भैलो
आहै तिहारमा - भैलो
आहै भैलो खेल्न - भैलो
आहै आयौं हामी - भैलो
आहै साथी हो - भैलो
आहै धोरै पार - भैलो
आहै सोरै मार - भैलो
आहै एकादशी - भैलो
आहै तुलसाको - भैलो
आहै व्रतलिने - भैलो
आहै दुवादशी - भैलो

आहै जुवा मार्ने - भैलो
आहै तिरादशी - भैलो
आहै तिरीपासा - भैलो
आहै चतुर्दशी - भैलो
आहै लक्ष्मी निम्तो - भैलो
आहै औंसीको दिनमा - भैलो
आहै लक्ष्मी पूजा - भैलो
आहै परेवाको दिनमा - भैलो
आहै भाइलाई निम्तो - भैलो
आहै द्विजको दिनमा - भैलो
आहै भाइलाई टीका- भैलो
आहै गुन्द्री काम्लो - भैलो
आहै बिसाएर- भैलो

आहै दिदीका हातको - भैलो
आहै तीनै धर्के - भैलो
आहै पाँचै थोप्ले - भैलो
आहै टिकिया - भैलो
आहै लगाएर - भैलो
आहै साथीसँगी - भैलो
आहै मिली जुली - भैलो
आहै हजुरको - भैलो
आहै आगनमा - भैलो
आहै आयौ हामी - भैलो
आहै सधै हामी - भैलो
आहै आउँदैनथ्यौ - भैलो
आहै वर्ष दिनको - भैलो
आहै तिहारले - भैलो
आहै ल्यायोहाम्लाई - भैलो
आहै यो घरका - भैलो
आहै बूढाबूढी - भैलो
आहै लामो उमेर - भैलो
आहै बाँची रहून - भैलो

आहै सबैकुरा - भैलो
आहै शुभ रहोस- भैलो
आहै अवत - भैलो
आहै धेरैबेर - भैलो
आहै केनपो गरम् - भैलो
आहै बाँचिम भने - भैलो
आहै अर्कोसाल - भैलो
आहै अवश्य आउँछौं - भैलो
आहै भरिस्वर- भैलो

स्रोत : २०६८ सालको तिहारको भैलो नाच ढाकावाङ्ग-४-५ र १ वडा नं. बाट ।

(ङ) देउसी /दिउसरी

सँगी हो - दिउसरी
हाम्रो सँगी - दिउसरी
जम्मा भयौकी - दिउसरी
भयौ भने - दिउसरी
घोरै पार - दिउसरी
सोरै मार - दिउसरी
फलानाका - दिउसरी
छोरी बुहारी - दिउसरी
क्यानि राम्रो - दिउसरी
दिउसरी खेले - दिउसरी
भन्ने पारौं - दिउसरी
औंसीको दिनमा - दिउसरी
गाइलाई पूजा - दिउसरी
परेवाको दिनमा - दिउसरी
भाइलाई निम्तो - दिउसरी
द्विजको दिन - दिउसरी
भैया आएनन् - दिउसरी
ए ! पारीबाट - दिउसरी
आएनि मैया - दिउसरी
मनिलो मुख - दिउसरी
आएको देखि - दिउसरी

दिदीले सोधिन - दिउसरी
के भयो मैया - दिउसरी
भैयाले भने - दिउसरी
आउँदा खेरी - दिउसरी
बाटामाथि - दिउसरी
बाटामुनि - दिउसरी

काली नाग - दिउसरी
जमातिते - दिउसरी
खान्छु तँलाई- दिउसरी
मार्छु तँलाई - दिउसरी
भने नि मलाई - दिउसरी
ऐल नखा - दिउसरी
वर्ष दिनको - दिउसरी
दिदीका हातको - दिउसरी
टिकिया - दिउसरी
लगाएर - दिउसरी
फर्कि आउँदा - दिउसरी
बल्ल खालास - दिउसरी
भनी आएँ - दिउसरी
दिदीले भनिन् - दिउसरी
पीर नगर - दिउसरी
मैया तिमी - दिउसरी
दिदीले भन्दै - दिउसरी
ओखरगेडी - दिउसरी
राखेर भनिन् - दिउसरी
मेरा भाइका - दिउसरी
शत्रु सबै - दिउसरी
घज्याम घुज्जुम - दिउसरी
भन्दै फोरिन- दिउसरी
फर्केर जाँदा - दिउसरी
मैयाका शत्रु - दिउसरी
मरेछन् सबै - दिउसरी

यति भन्दै - दिउसरी
बिदा हुन्छौ - दिउसरी

स्रोत : २०६८ सालको तिहारमा ढाकावाङ्ग ४, ५ र १ वडाको दिउसरीबाट ।

(च) मारूनी

(अ) कानै लाउने कुन्डलु, यसै राजाले बेची खायो
यसै राजाको आशा मला छैन
यसै चली जाऊँ माइतीको देश ।

(आ) सयपत्रीत्रीको फुलफुल्यो, ढकमक भयो
हाम्रा दाजै घर छैनन् कले लाउला ।
सयडाली फुलूँला, सयडाली झरूला
तिम्रा दाजै आउन्जनी फूलीराखूँला ॥

स्रोत : देवी बहादुर बस्नेत (वर्ष ५५) ढाकावाङ ५
२०६९।६।२७ दिउँसो १२ बे ।

(छ) सोरठी

(अ) हा हा हो आकाशमा हेरौ नौलाख तारा[२]
म गन्नलाई सक्तिन
हो म गन्नलाई सक्तिन[२]
हातमा चिठी गहभरी आँसु[२]
जाऊ त भन्न सक्तिन[२]

हा हो हो चुरेटे दाइले चुरैमा ल्यायो [२]
गाउँ गाउँमा डुलायो
हो गाउँगाउँमा डुलायो
यो देशमा मलाई बस्ने मन छैन[२]
नारायण के ले भुलायो ।

स्रोत : देवी बहादुर बस्नेत (वर्ष ५५) ढाकावाङ ५
२०६९।६।२७

(आ) गए कृष्णजी हो गए कृष्णजी
गमलैको फूल लिन गए कृष्ण जी
गए कृष्णजी हो गए कृष्णजी
गमलाको फूलै लिन गए कृष्णजी

नजाउ बालो हो नजाऊ बालो
कालीमा नागले डसी मार्ला नजाऊ बालो
नजाऊ बालो हो नजाउँ बालो
कालीमा नागले डसी मार्ला नजाऊ बालो ।

(इ) संसारमा भारी भयो कंसका भारले
कंसराजलाई मारन कृष्ण औतार
आठौं गर्भ कृष्णजीको जनम् भयो
जन्मेपछि बासुदेवले पारिलान लाए
ढोका खुले पाले-पहरा मूर्छित भइगए
यमुनाको मन जानेर कृष्णले पाउ छोडी दिए
पाउल जालमा परेपछि बाटो छोडी दिए
पाउ जालमा परेपछि बाटो छोडी दिए
पारिरबाट बिजुलालाई वारि ल्याउनु भयो
गर्भ जन्म्यो भनी कंसले थाहा पाउँदो भयो
मार्छु भन्यो बैनीसँग बच्चा माग्दो भयो
उचालेर पत्थरमा पछार्न थाल्यो
पछार्दामा हातबाट फुस्किएर माथि गइन्
पापी कंस अझै कति पाप गर्छस् भनिन्
तँलाई मार्ने गकुलमा जन्मेका छन् भनिन् ।

स्रोत : हरिबहादुर खनाल क्षेत्री (वर्ष ५६) ढाकावाङ्ग-४
२०६९।६।२८ गते दिउँसो १:३० बजे ।

(ज) ख्याली

(अ) सल्लेरीको रानी पीपल मैनाले खोबेको
नानी तिम्रो पेउले जोवान सुन पानी चोबेको
काँकरीको झालमुनि तिउन त लौकी
आज राती बोलाउनी तिमी नानी हौकी
किरिमिरी फलामको सानो सानो छिनु
त्यत्री ठूली भैचौ नानी क्यामैले चिनु
कति राम्री नानी तिमी कम्मर भाँची देऊ
आज तिमि सबको सामु मैदानमा नाची देऊ ।

(आ) हा-हो-हो- शिरैको सिन्दुर हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,
हा-हो-हो- शिरैको सिन्दुर हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,
हा-हो-हो- कानैको कुण्डलु हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,
हा-हो-हो- गलैको हार हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,
हा-हो-हो- कुमैको चोलिया हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,
हा-हो-हो- कम्मरको पटुकी हेरछु मैले[२]
लेउन राजै दरिपना,

स्रोत : हितबहादुर थापा (वर्ष ७०) ढाकावाङ्ग-५
मिति : २०६९।६।२७ गते दिउँसो १:०० बजे ।

बाह्रमासे गीत

(क) झ्याउरे गीत

(अ) घर अर्घाखाँचीमा
मरें भने नरून्नु निर्माया भेटहौंला बाँचेमा[२]

धन कमाउन म जान्छु पियारी
बस तिमी बाउआमा सियारी
घर अर्घाखाँचीमा

विदेश जाने, मन मेरो थिएन
साउको ऋणले बसन दिएन
घर अर्घाखाँचीमा

कमाइ धन आउँछु म फर्केर
सम्झी सम्झी नरून्नु धर्केर
घर अर्घाखाँचीमा
मरें भने नरून्नु निर्माया भेटहौंला बाँचेमा[२]

स्रोत : खुमराज घिमिरे (वर्ष ३२) जुकेना गा.वि.स.
मिति : २०६९।६।३०

(आ) ढाकावाङ्को वन
नसम्झे मायाले सम्झे रून्च मन[२]

सुख मलाई, नौडाँडा पारी भो
सधै मलाई घाँसको भारी भो
ढाकावाङ्को वन

मेरा साथी आइ.ए. र बी.ए. पास
मलाई भने रात दिन दाउरा घाँस
ढाकावाङ्को वन

गाईलाई घाँस भैंसीलाई पोस्कर
म दु:खीलाई साथ दिने को छ र
ढाकावाङ्को वन

माझी दाइको तालैमा जालपनि
यो दु:खीलाई आउँदैन काल पनि
ढाकावाङ्को वन
नसम्झे मायाले सम्झे रून्च मन ।

स्रोत : रेमा खनाल ढाकावाङ्-४(वर्ष ३१)
मिति : २०६९।६।२७ गते दिउँसो १:३० बजे ।

(इ) राजा रानीमा
घर काँ हो भनौली धारापानीमा

रून भने, आँसुको खर्च
नरून भने यो मनमा पीर पर्च
राजा रानीमा

चढूँ भने सिरूले धान्दैन
नेटोकाटुँ यो मनले मान्दैन
राजा रानीमा

कतिराम्रो फूलकेले खसाल्यो
तिम्रो हाम्रो दिल के ले बसाल्यो
राजा रानीमा
घर काँ हो भनौली धारापानीमा

स्रोत : चुरामणि बञ्जाडे (वर्ष ४१) धारापानी गा.वि.स. -७
मिति : २०६९।६।२५ गते बिहान ९ बजे ।

(ई) गयौ माया, जान्चु नि नभनी
बसू एक्लै दिन कति म गनी
नरौं मायालु

लाग्छ माया काँ देखू काँ भेटू
यो मनको तिर्सना काँ मेटूँ
नरौ मायालु

मैदानपारी देखिन्छ कालो वन
कसो गरी बुझाउने रूनी मन
नरौ मायालु

स्रोत : शेषकान्त घिमिरे वर्ष ४० मैदान गा.वि.स. ५
मिति : २०६९।६।२४

(उ) काँचो निमपत्ता
परदेशी भूमिमा भयौ बेपत्ता

हा- नबस है, परदेशको भरमा
बाटो हेरी रूदैछु घरमा
काँचो निमपत्ता

हा- गयौ विदेश, धनको मोहले
बेहालै भो घरमा सोकले
काँचो निमपत्ता

हा- नबस है विदेशी भूमिमा
फर्क छिटो यही मात्री भूमिमा
काँचो निमपत्ता

हा- छाड अब त्यो कालो धनलाई
सम्हाली आऊ त्यो तिम्रो मनलाई
काँचो निमपत्ता

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।६।२७

(ऊ) मीठो बोलेर
मीठो बोलेर सानो गाँसिदेउ पिरती दिल खोलेर
हा- भेटें मैले, रूपकी रानी
लर्के जोबन सानो लिएर काँजानी
मीठो बोलेर ..

हा- परेलीमा, गाजलु भरेकी
यती साह्रै सानो चिटिक्कै परेकी
मीठो बोलेर ..

हा- जाले रूमाल, हातैमा बेरेकी
लुकी लुकी सानो लजाउँदै हेरेकी
मीठो बोलेर ..

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।६।२७

(ऋ) बसे पर्खेर
आँखा भरी एठुली आँसुको भेल भो आउँछु फर्केर

लाल-बाल घरैमा छाडेर
हुर्काइ बसे एठूली निमेकै काढेर
बसे पर्खेर ....

दुःखी जीवन, के गरी बिताउने
सुख-दुःख एठूली कोसँग बिसाउने
बसे पर्खेर ....

कम्पनीमा, कामदारको ताँती छ
आउने थिएँ एठूली साहुको ऋण बाँकी छ
बसे पर्खेर ....

कमाइ धन, आउने छु मपनि
सधैं धरी एठुली तिम्रै छ सपनी
बसे पर्खेर ....

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।६।२७

(इ) फूल फुलेको
के गरी भुलूँम सँग डुलेको

हा- क्यानि राम्रो, सारङ्गी धुनले
निराशा भो विछोड हुनाले
फूल फुलेको ....

हा- यो मायाको, त्यो मीठो बोली
कता गयौ यो मुटु पिरोली
फूल फुलेको .....

हा- खुशी हुँदै घुम्थ्यौं नि सरर
आज मलाई आँशुको बरर
फूल फुलेको .....
के गरी भुलूँम सँग डुलेको

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।६।२७

(ख) दोहोरी गीत

(अ) केटा- माया लाउन भनेर यो गाउँमा झरेको
यो नानी त मन परेको
आहै यो नानी त मन परेको

केटी - दुई दिनको मायाले रूँदै हिड्नु पर्‍यो
लाउँदिन माया यसै मनपर्‍यो
आहै लाउँदिन माया यसै मन पर्‍यो ।

केटा- पोखराका विन्ध्याबासी, पोखरा थोकका कालिका
धोको पुराऊ वैद बालिका
आहै धोको पुराऊ बैद्य बालिका ।

केटी- अहिले दसैं पर्‍यो कान्छा, औंठी लैजाऊ चिनोलाई
मंसीरैमा आऊ है लिनलाई
आहै मंसीरैमा आऊ है लिनलाई...

स्रोत : डिल बहादुर के.सी. वर्ष ४० हंसपुर गा.वि.स. ८
मिति : २०६९।६। २४ गते ।

(आ) पानी छाँगामा
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा[२]
केटा- हे चरी तिम्रो, त्यो मीठो बोली
कता गयौ यो मुटु पिरोली
पानी छाँगामा .....

केटी- हे- आजसम्म, मुटु मै थियौ नि
छाडी गयौ दिल अन्तै दियौ नि
पानी छाँगामा .....

केटा- हे- सम्झना भो, त्यो दिनमा हाँसेको
घाँसको भारी बिसाउँदै नाँचेको
पानी छाँगामा .....

केटी- हे- रातदिन, सम्भन्छु म पनि
यो जुनीलाई भैगयो सपनी
पानी छाँगामा .....

केटा- हे- अर्कैसँग, हिड्यौ कि छलगरी
नदेखेनि आँखैमा भलभली
पानी छाँगामा .....

केटी- हे- तिम्रो सामु, मैलेके कसम खाम
यो जोवान त तिम्रै हो राम राम
पानी छागाँमा

केटा-हे- तिम्रो, मेरो ज्यान भने टाढा भो
नदेखेनि माया भन गाढा भो
पानी छाँगामा .....

केटी- हे- तिमी भनी, भस्किन्छु छिन छिन
कैले आउँला भेटहुने त्यो दिन
पानी छाँगामा .....

दुबै- हे- सन्सारैमा माया नै ठूलो
तिमी विना यो जीवन अधुरो
पानी छाँगामा .....
यो चरीले गुण अन्तै सारेछ छैन हाँगामा

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची

मिति : २०६९।६।२७

(इ) वन पाखामा

किन माया मार्‍यौ नि निष्ठूरी नटुट ने भो आशु आँखामा

केटा- हे- तिम्रो माया, दुईदिने फूल भयो
छुट्यो माया सानो खै के मा भुलभयो
वन पाखामा....
केटी - हे- यस्तै रैछ, मायाको खेलौना
कसलाई सुनाउँ सानो यो मनको विलौना
वन पाखामा....

केटा- हे -खहरेमा बर्खे भेल आयो
पिरती सानो ऐजेरू पलायो
वन पाखामा....

केटी- हे- के भनौंखै कर्मको खेल भो
सम्झी लिँदा सानो आँशुको भेल भो
वन पाखामा....

केटा- हे- तिम्लेमलाई, के दिनमा दियौ साथ
झुटो माया सानो बनायौ घरनघाट
वन पाखामा....

केटी - हे- ती दिनलाई, सम्झँदा खेरी
अभागीलाई सानो नभन त्यसरी
वन पाखामा....

केटा- हे- भुल्यौ तिमी, पिरती लाएको
सँगै ज्युने सानो कसमै खाएको
वन पाखामा....

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची

मिति : २०६९।६।२७

(ई) ऐलेको सालैमा
पञ्चेबाजा घन्काउँद लाने हो ढोलकी तालैमा
केटा- जन्तीसँगै, बिहेमा झरेको
मायालुमा नजरै परेको
ऐलेको सालैमा.....
केटी- ल्यायो मलाई, सनइको धुनले
मनै छुने मायालु हुनाले
ऐलेको सालैमा.....

केटा- भनेजस्तो, मायालु भेटियो
लाको तिर्खा यसै नै मेटियो
ऐलेको सालैमा.....

केटी- मायालुलाई, चिने झैं लाको छ
छेउमा सँगै बसौंकी भाको छ
ऐलेको सालैमा.....

केटा- मायालुको, भरैमा परौंला
आउन बस चिनजाने गरौला
ऐलेको सालैमा.....

केटी- जन्ती भन्छौ, कुरा छन् रसिला
मुहार हेर्दा सबैका हँसिला
ऐलेको सालैमा
केटा- मस्की-मस्की, के भन्न खोजेकी
जन्ती मध्ये कसलाई हो रोजेकी
ऐलेको सालैमा.....

केटी- दुलाहालाई दुलही रोज्यौ नि
जन्ती तिमी अझै के खोज्यौ नि
ऐलेको सालैमा.....

केटा- हातमा चुरा, नाकैमा बुलाकी
रूपै हेर्दा अति नै सुहाकी
ऐलेको सालैमा.....

केटी - केटाहरू, केटीलाई देखेसी
मक्खै पऱ्यौ राम्रीलाई भेटेसी
ऐलेको सालैमा.....

केटा- लगाइ दिउँला, हीराका गहना
भैगो अब नपार बाहना
ऐलेको सालैमा.....

केटी- तिम्रो माया, मुटुमा साँचेको
पुग्यो मलाई यो मनले आँटेको
ऐलेको सालैमा.....

पञ्चे बाजा घन्काउँदै जाने हो ढोलकी तालैमा

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल- ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।६।२७

(ग) गन्धर्व गीत

(अ) मेरो आमा दूधैको भाराले
पाइन बाटो आँसुको धाराले

आज मलाई बास देऊन घर त मेरो बेगेम्
बारी रूखो मोल हालुला, कर्म रूखो, क्यारम्
गेरू भनी लिएँ मैले रैच रातो माटो
कतैबाट पाइन मैले मन बुझाउनी बाटो
तेर्छो गयो वरको डालो चरीले टेकेको
रूँदा गैन धुँदा गैन भावीले लेखेको
मेरो आमा दूधैको ....

उँधो देश परिबाट चरीको बथान
मन्ले ताक्चु केइ पुग्दैन सधैको कथन

माथिबाट चरी झऱ्यो बस्यो बिबाटामा
लेख्नी भावी के पो लेख्यो कर्म लिलाटमा
जन्मदाको कस्तो हो साईत
सुख सन्तोक भएन मलाई त ।

स्रोत : कृष्ण बहादुर गन्धर्व अर्घा गा.वि.स. ।
मिति : २०६९।०६।३०

(आ) लाहुरेको चिठी - गन्धर्व गीत
मेरो आमा नरून् धर्केर
बाँचे भनी आउने छु फर्केर
सरखारको हुकुम भयो जानु पऱ्यो बर्मा
आमाबाबु छोडी आइयो समुद्रको पारमा
ज्यान त्यागी लड्नु पऱ्यो खुकुरीको धारमा
नरोईकन बसे आमा चिठीको भरैमा
मेरो आमा हजुरकै बोलीले
बाँचे आम्ला सिसाको गोलीले

सानो पात पीपलुको ठूलो पात वर
चेली रून्चिन् माइत बसी आमा रून्चिन् घर
नजाऊ छोरा विदेशमा भन्दा भन्दै आइयो
जाम्ला घर भन्दा-भन्दै लडाइतिर लाइयो
जसै लडाई सुरू भयो मुर्चा खनी बस्यौं
रासन पानी बन्द भयो कम्मर पेटी कस्यौं
चट्याङ्ग टुटुङ चलिरहने दुश्मनको गोला
ताता गोली आउँदा खेरि मन त तोला तोला
मरिम् भने मरी गइम् बाँचे भेट होला
बाँचिम् भने यै बाटो फिरनी
मरिम् भने राइफको सिरानी,
मेरो आमा नरून् धर्केर........
स्रोत : कृष्ण बहादुर गन्धर्व अर्घा गा.वि.स. ।

(इ) सलल बग्यो गण्डकी
आजसँगै भोलि त काँहो काँ यस्तै रैच हाम्रो जिन्दगी
चरी भुरे जस्तो रैछ यिनी पापी चोला,

यिनी चोला बितेपछि हुनी कसो होला,
पानीका र फूलजस्तो मनुष्यको चोला,
सतधर्म भएदेखि प्रदर्शनी होला,
पापै मात्र भए फेरि नरिकैमा जाला,
पापी पसे नरिकैमा यमराजले छुनी,
आखिरैमा चुँडीलान्छ दैव रै छ खुनी,
बिर्से माया बिर्सी जाने सम्झे मुटु खानी
के लेखो भावीले दुई दिन बाँच्न पनि
सलल बग्यो.....

स्रोत : कृष्ण बहादुर गन्धर्व अर्घा गा.वि.स. ।
मिति : २०६९।०६।३०

(घ) बाल गीत
(अ) कुहिरो र पानी पर्दाको गीत :
जा-जा- कोइरा
फलानाका सोइरा
तेरा घरमा चोर पस्यो
ढिँकी - जाँतो लोटाइदेओ
आटो पीठो लुकाइदेओ
लैनो भैंसी फुकाइदेओ ।

स्रोत : गोमा खनाल ढाकावाङ्ग गा.वि.स. -४
मिति : २०६९।०६।२७

(आ) हात तताउने गीत-
ओकल दोकल तिकल चार
भोलि पर्सि मङ्गलबार
पाटे घोँडो रूपासी
थाल मेरी कमारी
फर्का मुसा तेरो दाइने हात ।

स्रोत : कुस्मा घिमिरे जुकेना गा.वि.स.-६
मिति : २०६९।०७।०३

(इ) हात चिमोटेर गाउने गीत -
चीँ मुसी चीँ चीँ
तेरो दाइ मेरो दाइ
माछी मार्न गएका छन्
तँलाई झोलै झोल
मलाई चोक्टै चोक्टा
भत्लाङ-भुत्लुङ

स्रोत : श्याम लाल घिमिरे गोखुङ्गा गा.वि.स.-३ पात्ले ।
मिति : २०६९।०७।०१

(ई) लट्टी खेलाउने गीत -
बेत लौरी बेतै जा
पानी खान त्यतै जा
कुलो लग्यो पैराले
छेक्न जा लौराले ।

स्रोत : नरेन्द्रबहादुर थापा वर्ष ६२ हंसपुर, गा.वि.स.-४ म्यालपानी
मिति : २०६९।०७।०१

(उ) ओरो डोरो काँसीकोरो
वन बस्नी भँगेराको कान्छो छोरो
इर्की-झिर्की दूध छिर्की
असुर कोटे डामरे डुम् ।

स्रोत : ढुण्डीराज पन्थी वर्ष ४० गोखुङ्गा गा.वि.स. - ६ काफलनेटी ।
मिति : २०६९।०७।०१

(ऊ) राइँ-राइँ तोरी
ठूला पाटा भोरि
घरबाट पोरी
सानीमाकी छोरी
उफ्रेर मोरी ।

स्रोत : रामबहादुर मगर हंसपुर गा.वि.स. राँगामारे -३
मिति : २०६९।०७।०२

(ङ) जागरण गीत

(अ) राष्ट्रिय जागरण गीत

आँखैमा राख्छु मेरो देश
मुटुमा राख्छु मेरो देश
परेलीमा सजाउँछु मेरो देश

कति सुन्दर हाम्रो देश संसारको शिर
कतै मैदान कतै हिमाल कतै कतै भिर
वन जङ्गल हरियाली अमृत र हीरा
हीरा माथि डाँफे मुनाल कस्तुरीको कृणा
आँखैमा राख्छु मेरो देश

झुल्के घाम पूर्वबाट हिमाललाई सिँगारी
चम्क्यो मणि हिमालबाट किरण फिँजारी
रङ्गी-चङ्गी लाली गुराँस हिमालको फँदी
हिमाल, पहाड, तराइसम्म फूलबारीको मोती
आँखैमा राख्छु मेरो देश

देश सानो पूर्खादेखि गौरवको रानो
स्वाभिमानी नझुक्ने नै पुर्ख्यौलीको चिनो
सगरमाथा यही देशमा विश्वको गजुर
भाग्यशाली नेपालीको वीरताको शूर
आँखैमा राख्छु मेरो देश

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल, ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।०६।२७

(आ) शैक्षिक जागरण गीत -

हा- उठौँ अब, गाउँबस्ती जगाउन
अज्ञानको तुवाँलो हटाउन
नानीहरू पठाऔँ स्कुल
ज्ञान ज्योति फैलाइ फरर अर्घाखाँची पारौँ झलल

हा- स्कुलमा गई चेतना भर्नेछन् ।
मुर्ख पनि विद्वान बन्नेछन्
नानीहरू पठाऔ स्कुल

हा- शिक्षाले नै कर्णधार जन्माउँछ
अन्वेषणको इन्जीन बनाउँछ
नानीहरू पठाऔँ स्कुल
ज्ञान ज्योति फैलाई फरर अर्घाखाँची पारौँ झलल ।

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल, ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।०६।२७

(इ) वातावरण सम्बन्धी
प्रदूषण अति भो जागौँ अवत
जतातत्तै प्रदूषण भइसक्यो
तुवाँलोले सन्सारै छाइसक्यो
उठौँ जनता ....
चेतना दिई, जगाऔ है गाउँ गाउँ
सफा राखौ गाउँ शहर सबै ठाउँ
उठौ जनता

सरसफाईंको प्रशिक्षण गाउँ गाउँ
बनाऔ चर्पी गाउँ बस्ती सबै ठाउँ
उठौ जनता ...
सरसफाइँमा एकजुट भै लागौँ है
यो जिल्लालाई नमुना बनाऔ है
उठौ जनता
प्रदूषण अति भो जागौँ अबत ।

स्रोत : रुद्र प्रसाद खनाल, ढाकावाङ्ग-४ अर्घाखाँची
मिति : २०६९।०६।२७

समाप्त

परिशिष्ट-२
अर्घाखाँची जिल्लाको नक्सा

सन्दर्भ सामग्री सूची

"अर्घाखाँची जिल्लाका गाउँ विकास समितिको तथ्याङ्क विवरण" अर्घाखाँची जि.वि.स. २०६७ को फारामबाट ।

"अर्घाखाँची जिल्लाको शैक्षिक विवरण" जिल्ला शिक्षा कार्यालय अर्घाखाँचीबाट ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद, **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, ते.सं. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५५ ।

उपाध्याय, कृष्णदेव, **लोकसाहित्यकी भूमिका**, सा.सं., प्रयाग : साहित्य भवन लिमिटेड, ई. १९९८ ।

घिमिरे, कृष्णप्रसाद, "नेपाली लोकगीतको परिभाषा र वर्गीकरण" **अनुसन्धानात्मक समालोचना**, काठमाडौं : कलाबुक सेन्टर, कीर्तिपुर, २०६९ ।

----, "पटौटी गाउँपञ्चायतका लोकगीतहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन" भिलेज प्रोफाइल अप्रकाशित रा.वि.से., त्रि.वि. २०४२ ।

----, "अर्घाखाँची जिल्लाका लोकगीतको विश्लेषणात्मक अध्ययन" अप्रकाशित लघु अनुसन्धान, त्रि.वि. अनुदान आयोगको कार्यालय, २०५७ ।

----, "अर्घाखाँचीतिर गाइने असारेगीत", **साहित्य सौगात**, वर्ष ३, अङ्क ४ काठमाडौं : २०४६, पृ. २९-३० ।

----, "अर्घाखाँचीका तीजेगीतको विश्लेषण" **नवआकांक्षा**, वर्ष १, अङ्क २, काठमाडौं २०५७, पृ. ११-१४ ।

----, "लोकगीतको परिभाषा र वर्गीकरण" **कुञ्जिनी**, साहित्यिक समालोचना विशेषाङ्क वर्ष ५, अङ्क-३, साहित्यकुञ्ज त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५४, पृ. ८७-८९ ।

चुँदाली, माधवराज, "अर्घाखाँची जिल्लाको साहित्यिक योगदान" अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५५ ।

जोशी, सत्यमोहन, **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०१४ ।

थापा, धर्मराज, **गण्डकीका सुसेली**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३० ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०३८ ।

पन्त, कालीभक्त, **हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास**, स्याङ्जा : लेखक स्वयं, २०४३ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन, प्रा.लि., २०५७ ।

––––, राम्रो रचना मीठो नेपाली, २२ औं.सं., काठमाडौँ : सहयोगी प्रेस प्रा.लि., २०५७ ।

––––, "लोकसाहित्य, परिभाषा र लोकसाहित्यलाई छुट्याउने आधार" **कुञ्जिनी**, वर्ष ५, अङ्क ३, २०५४, पृ. १०१ ।

पराजुली, मोतीलाल, "लोकगीतको संरचना" **कुञ्जिनी**, ११ : ८, २०६० पृ. २१ ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.) **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५८ ।

पोखेल, लक्ष्मी, "अर्घाखाँचीका लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण" अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५९ ।

बन्धु, चूडामणि, **नेपाली लोकसाहित्य**, काठमाडौँ : एकता बुक्स प्रा.लि., २०५८ ।

बर्मा, धिरेन्द्र, **हिन्दी साहित्यकोश भाग-१**, दो.सं. वाराणासी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, २०२० ।

बराल, ईश्वर, "नेपाली लोकगीतका विषयमा" **प्रगति**, वर्ष १, अङ्क ५, २०१० पृ. ९७-१०१ ।

बराल, ईश्वर र अन्य (सम्पा.) **नेपाली साहित्यकोश**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५ ।

सत्यन्द्र, **लोकसाहित्य विज्ञान**, दो.सं., आगरा : सन् १९७१ ।

सिंह, विष्णुबहादुर, **ठाडाको दह**, काठमाडौँ : नारायणी छापाखाना, २०५७ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार, **पूर्वीय एवम् पाश्चात्य समालोचना : प्रमुख मान्यतावाद र प्रणाली**, दो.सं. काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, २०५४ ।

श्रेष्ठ, दयाराम 'सम्भव' **प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्य इतिहास र परम्परा**, काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रि.वि., २०३८ ।